

MIKES KELEMEN FORDÍTÓI GYAKORLATA A *MULATSÁGOS*
*NAPOKBAN*¹

Dolgozatom kiindulópontja az a feltevés, mely szerint nagyobb fontosságot kell tulajdonítani annak, hogy a *Mulatságos napok* kézírata nem végleges szerzői tisztázat. Nemcsak textológiai vonatkozásokból következtethetünk ugyanis e mű félkész voltára, hanem a szövegből mint elvont irodalmi entitásból, melyben a kidolgozott részek mellett a figyelmes olvasó a francia eredetivel való összehasonlítás során elvarratlan szálakra talál, de erre engednek következtetni a gondos fordítóként, alapos stilsztaként ismert Mikesre egyébként nem jellemző zavaró ismétlődések, vázlatos leírások és a sematikusnak tűnő szóhasználat is.²

Hopp Lajos a kritikai kiadásban Mikes *Epistolák* című fordításával kapcsolatban állapítja meg: „A kéziratban előforduló nagy számú törlés-javítás, íráshiba arra enged következtetni, hogy az *Epistolák* kézírata a fordítás fogalmazványa alapján készült, annak első formába öntött változata lehet. Külalak szemszögéből hasonlít a *Leveleskönyv* kéziratához. Külalak szempontjából ide sorolható a *Catechismus* első (1744) kézírata, s valamivel tisztább változatban a *Mulatságos napok* és *Az Izraéliták szokásáról* s *A Keresztények szokásiról* c. munka kézírata. Vannak azonban az író hagyatékában olyan kéziratok is, amelyek végleges szerzői tisztázatnak tekinthetők. Ezekben jóval kevesebb a törlés-javítás és az íráshiba (...). Ilyen tisztázat a *Kalauz* (1751) és a *Catechismus* második átdolgozása, valamint az 1960-ban előkerült

¹ *A dolgozat megírásához szükséges anyagi támogatást a Humánerőforrás-fejlesztési Operatív Program 2007–2013 és az Európai Szociális Alap biztosította a POSDRU/107/1.5/S/77946 projekt „Doktori tanulmányok: a kutatói életpályá sikere” keretéből.*

² Köztudott, hogy a *Törökországi levelekben* a nyelv mesterének bizonyul Mikes, „a változatos szóhasználatra való igyekezetnek meglepően sok nyoma van Mikes leveleskönyvének kéziratában.” – Állítja többek között a Mikes javítástípusait tüzetesen vizsgáló Hopp Lajos. (Hopp Lajos: *Mikes és világa*, Buk., Kriterion, 1973, 303. old.) Fordításaiban is van példa arra, hogy igyekszik kerülni a szókincsbeli egyhangúságot: Hopp Lajos a kritikai kiadás munkálatai során írt tanulmányaiban már rámutatott erre (lásd még Hopp Lajos: *A fordító Mikes Kelemen*, szerk. Tüskés Gábor, Bp., Universitas, Historia Litteraria 12., 2002 (posztumusz kiadás). Szathmári István pedig legújabb e tárgyban írott tanulmányában *Az Ifjak Kalauza* első két változatán 1751-ben végzett javításait vizsgálja és részletekbe menően bizonyítja, hogy Mikes nemcsak „az alakuló, illetve későbbi norma irányában változtatott” a harmadik változatban, hanem stilsztaként is igényes munkát végez: többek között szókincs szinten is javít, igazít, szebbé tesz: „...de egy *rut idő* hogy azt leveri, gyümölcstelen marad (433): <...egy *bó harmat* azokat gyümölcsteleneké teszi... (72),” hogy ezúttal csak egy példát említsünk. (Szathmári István: „Mit mutatnak Mikesnek Az Ifjak Kalauza 1724/1744-es fordításán 1751-ben elvégzett javításai”, in *Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*, szerk. Tüskés Gábor, szerk. munkatársai Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Lengyel Réka, Bp., Universitas, Historia Litteraria, 28., 2012, 107. old. A kettőspont előtti rész az 1724/1744-es változathoz tartozó, a kettőspont utáni az 1751-es javítás. A 433. és 72. oldalszámok a leőhelyet jelölik: Mikes Kelemen: *Az Ifjak Kalauza*, s.a.r. Hopp Lajos, Bp., Akadémiai, Mikes Kelemen Összes Művei, 4., 1974. Nehéz elképzelni tehát, hogy Mikes jószívvel változtatlanul szándékozott hagyni a *Mulatságos napok* szövegében például a következő részt: „...Elvir házába menvén, hogy felöltöztessék, nagyot *sikota*, hogy nem talál. És a többi észrevévén a lepedőt az ablakba kötve, még inkább kezdének *sikotani*. Dom Pedre meghallván az ő *sikotásokat*, hozzájok mene...” (Mikes Kelemen: *Mulatságos napok*, kiad., utószó Hopp Lajos, Bp., Szépirodalmi, Olcsó Könyvtár, 1980, 144. old. A továbbiakban: MN. Kiemelés tőlem.) Mindezt annak tudatában hangsúlyozzuk, hogy Mikes tudatos, önálló véleménnyel van stílusról, fordításról egyaránt. (Lásd *A Keresztnek királyi útja* című fordításának bevezetőjét.) Összességében túl egyszerű, alig díszített, vázszerű a *Mulatságos napok* szövege. Nagy részében mintha kitöltésre várna. Mindezt csupán röviden bocsátjuk előre, hogy a választott kiindulópontot indokoljuk, de a fordítás szókészletéről külön tanulmányban szólunk részletesen.

A keresztnek királyi utja (1747) c. kötet autográf kézírata.”³ A lényeg számunkra ezúttal az, hogy a *Mulatságos napokat* szintén nem végleges tisztázatnak tekinti⁴ a kritikai kiadás készítője, hisz minket közelebről Mikesnek ez a fordítása érdekel. Feladatunknak tartjuk meghatározni a *Mulatságos napok* szövegének állapotát az eredeti változattal való összevetés révén, és elhelyezni a szöveget az esetleges korábbi és későbbi variánsok sorában. E feltevésünk azt is jelenti, hogy a *Mulatságos napok* szövegétől nem biztos, hogy elvárható mindaz, ami általában a kész szövegektől igen (és itt nem esztétikai különbségekre gondolunk, hiszen a korabeli széppróza befogadását nem feltétlenül ilyen elvárások irányították): lehetséges, hogy kritikai észrevételeinket is ehhez a tényhez kell igazítanunk. Ekkor felülírhatók lesznek a fordítással kapcsolatos olyan elmarasztaló megállapítások, mint például a Beöthy Zsolté vagy a Király Györgyé.⁵

A Mikes fordítói gyakorlatát vizsgáló munkák áttekintése

Mikes fordítói gyakorlatának olyan jól meghatározható, jellegzetes vonásai vannak, mint a rövidítés (szókapcsolatok, mondatok és hosszabb vagy rövidebb szövegrészek szintjén), a sokszor bravúros összevonás, az összetett mondatok tagjainak sokszor felcserélve való átültetése, az antoním fordítás,⁶ a jelzők számának csökkentése, valamint az egyszerűsítés a földrajzi tájak jelölése, a személynevek és általában a tulajdonnevek szempontjából.

Általában a rövidítés, az egyszerűsítés és a jó szerkesztői érzékkel történt összevonás az, amit ezidáig méltattak Mikes fordítói gyakorlatában. A továbbiakban áttekintjük a Mikes-fordításokról és Mikes fordítói eljárásáról alkotott eddigi véleményeket⁷ a teljesség igénye nélkül idézve a *Mulatságos napokról* született megállapításokat.

Legelőször Pulszky Ferenc adott hírt a fordításkéziratokról 1874-ben a Fővárosi Lapokban. A *Mulatságos napokat* így értékelte: „Rajtuk van Mikes kedélyes írásmódjának zománca; de természetes, hogy ezeket sem George Sand, sem Miss Braddon mértékével nem mérhetjük. Az egyszerű elbeszélések olyanok, mint aminőkben nagyanyáink gyönyörködtek; irányukra nézve azonban fölülműlják a mostani kor nem egy mesterkelt és sokszor a nyelv természetével ellenkező fordítását.”⁸

„A keret, melyet Mikes novelláihoz alkalmaz, átdolgozás, vagy a szokott néven magyarosítás, a novellák pedig fordítások, s a fordítás csak annyiban mondható szabadnak, rövidebbre vonatván t.i. azok a reflexiók, vagy itt-ott ki is töröltetvén, a melyek az írónál eredetileg nagy bőséggel találhatók.”⁹ – állapítja meg a *Mulatságos napok* eredetijének felfedezője, Szilágyi István még a 19. század végén, aki különben az eredeti francia

³ Mikes Kelemen: *Epistolák*, s.a.r. Hopp Lajos, Bp., Akadémiai, Mikes Kelemen Összes Művei, 2., 1967 918. old.

⁴ „A kézirat jellege nem végleges szerzői tisztázatra vall.” (Mikes Kelemen: *Mulatságos napok és más fordítások*, s.a.r. Hopp Lajos, Bp., Akadémiai, Mikes Kelemen Összes Művei, 3., 1970, 944. old. (A továbbiakban: MKÖM III.)

⁵ Lásd ezeket konkrétan és bővebben az alábbi 10–12. számú jegyzetekben.

⁶ „Az antoním fordítás művelete a jelentések felcserélésének szélsőséges esete: a forrásnyelvi jelentést vele ellentétes célnyelvi jelentéssel cseréljük fel.” Ez történhet előjelváltással vagy a nézőpont megfordításával, ezutóbbi esetben a konverzív fordítás kifejezést javasolja a szakirodalom. Klaudy Kinga nem választja külön e két fordításműveletet, mi is csak az antoním fordítás kifejezéssel fogunk élni. (Klaudy Kinga: *A fordítás elmélete és gyakorlata. Angol, német, francia, orosz fordítástechnikai példákkel*, h.n., Scholastica, 1997, 147–148. old.)

⁷ Mikesnek tizenkét könyvnyi fordítása közül a *Mulatságos napokról* írt kritikák, méltatások összesítésére törekszünk röviden ebben a dolgozatrészen. Más fordításáról alkotott véleményekről csak abban az esetben szólnunk, ha az valamilyen módon kapcsolódik e műhöz és a benne kifejtett fordítói eljáráshoz.

⁸ Pulszky Ferenc: „Mikes Kelemen kézíratai”, in *Fővárosi Lapok*, 11(1874), 144. szám, 630. old.

⁹ Szilágyi István: „Mikes Kelemen novellái”, in *Figyelő*, V(1878), 163. old.

változatnak 1761-ben kiadott német fordításával veti össze a Mikesét. Beöthy Zsolt az elsők között figyelte meg Mikes fordítói gyakorlatát, és fogalmazta meg negatív kritikáját: „Fordításaiban, melyeket naplózásánál bizonyára hasznosabb dolognak gondolt (...), épen azzal nem találkozunk, a mi kiváló érdemét alkotja, eredetiségével. A gondolat és ruhája már nem együtt születnek, ez úgy van amarra ráigazítva. Mindenütt megvan jó magyaros, folyó, tiszta, értelmes nyelve, de semmivel sem több. Idegen gondolatoknak, idegen érzéseknek nem oly kész tolmácsa; halaványabb, színtelenebb. Ilyen a *Mulatságos Napok*-ban is, melynek stílje messze marad frissességben és változatosságban a *Levelekétől*, s az eredetinek díszétől és méltóságától is.”¹⁰ Király György hasonló véleményt fogalmaz meg: „Maga Mikes nem volt ügyes fordító.”¹¹ Hibája, hogy „öntudatosan stilizál, meglátszik rajta az igyekvés, az erőlködés, bár igen kevés sikerrel.”¹² Egyetlen pozitívumként emeli ki a fordító szerkesztő-képességét: „Egy dologban azonban öntudatos és művészi az eljárása és ez a szerkesztés,”¹³ – ám ezt inkább a *Törökországi levelek* szövegébe foglalt fordításokra érti a dolgozatíró. A *Mulatságos napok*ról konkrétan ezt és ennyit ír: „Legjobban sikerült még közülök a novellisztikus *Mulatságos Napok* és a párbeszédes *Idő jól eltöltésének módja*, ha el is maradnak a *Törökországi Levelek* mögött.”¹⁴

A *Mulatságos napok* szövegének a *Les journées amusantes*-al való szoros és teljes összevetése ezidáig elmaradt.¹⁵ A napjainkig megfogalmazott kritikák és méltatások ezért általánosak, elnagyoltak és részleges megfigyelésen alapulnak. Többnyire tartalmi különbségekre és különösen az önálló keretválasztásra összpontosítanak az e fordítással foglalkozók. Hopp Lajos a „fordításokkal kapcsolatos általános, ismertető jellegű írásokat,” melyek a 19. század végétől a 20. század hatvanas éveig jelentek meg, a kritikai kiadás jegyzeteiben felsorolja és zárójelben jelzi, hogy melyik tanulmány melyik fordításról szól, valamint hogy milyen szinten: többnyire mind általános bemutatást végeztek el ezek az írások.¹⁶ Hopp Lajos összehasonlító kísérlete mondható ezidáig a legrészletesebbnek. Rámutatott a kiadásra, melyből Mikes dolgozott,¹⁷ s ezt a kérdést végérvényesen megoldotta. A *Mikes Kelemen Összes Művei* kritikai kiadás harmadik kötetében jegyzi meg: „A tárgyi jegyzetekben fordítással kapcsolatos jelenségek megvilágítására fölhasználtuk a francia forrásművek szövegét, de Mikes fordítói módszerének elemzésére, a francia szövegrészek bővebben idézésére nem volt módunk.”¹⁸ Szintén a kritikai kiadás jegyzeteiben mutatja be részletesebben a francia szöveg szerzőjét rövid életrajzzal, és ismerteti műveit a Bibliothèque Nationale (BN) adatai alapján. Itt jegyezzük meg, hogy a BN hibás adata révén került tévesen Hopp Lajos jegyzeteibe is a *La belle assemblée* című mű Gomezné műveinek sorába. Charles C. Mish hívja fel a figyelmet a tévedésre: ez a cím valójában Gomezné *Les journées amusantes*-ja angol változatának a címe: „...it is the solid popularity of *La Belle Assemblée*, as the translation was called in English – and eight editions in forty years is no mean record – which no doubt

¹⁰ Beöthy Zsolt: *A magyar szépprózai elbeszélés 1526–1774*, I., Bp., MTA, 1886, 217. old.

¹¹ Király György: „Mikes Kelemen fordításai”, in *EPbK*, 36(1912), 21. old.

¹² *Uo.*

¹³ *Uo.*

¹⁴ *I.m.*, 22.

¹⁵ Zolnai Béla már 1930-ban nehezményezi ezt: „Mikes szövegének pontos egybevetése az eredetivel még elintézetlen kérdés.” – Zolnai Béla: *Mikes Kelemen. Fejezet az irodalmi gondolat történetéből*, 1930 (Minerva Könyvtár XXIX), klny. a Minerva 1930. évi IX. évfolyamából, 44. old.

¹⁶ MKÖM III., 953–955.

¹⁷ Az 1722–1731-es első kiadásról van szó.

¹⁸ MKÖM III., 944.

prompted the issuance of the other five titles.”¹⁹ Lábjegyzetben pedig megjegyzi: „The Bibliothèque universelle, déc. 1776, p. 89, baffled by the new title, apparently took it for a work in French but was forced to remark that it did not know what this work was; GAY (I, 368) lists it as ‹traduit de l’anglais, par Mme de Gomez.›”²⁰

Zolnai Béla már említett részletes Mikes-tanulmányának²¹ *Avult irodalmiság* című fejezetében foglalkozik a *Les journées*-val és magyar változatával. Tulajdonképpen a Mikes által a *Les journées*-ből fordított, de a *Törökországi levelek*be foglalt (53. levél) Dom Antonio történetét elemzi az eredetivel összevetve, és ebből vonja le következtetéseit Mikes szépírói-fordítói gyakorlatát illetően: „Mikes mindenekelőtt elhagyja Gomezné elmélkedő részeit. Ez szépirodalmi érzékre vall, mert a szárazabb elmélkedésektől megkiméli az olvasót, de egyúttal azt is mutatja, hogy Mikes az eseményes novellákban látta a fő irodalmi értéket. Föl kell tennünk azt is, hogy azokat a novellákat fordította le a sok közül, amelyek számára a legerősebb irodalmi élményt jelentették.”²² Ugyanakkor Mikes „rövid lélektani megokolás”-sal bővíti: „...ő szúrja bele a francia mondatba, hogy Lajos királynak megeseék a szíve Antonio levelén,”²³ de ezt csak akkor teszi, amikor a történet szerint Lajos király mégis úgy dönt, hogy segít a portugál királyon. Korábban ellenben, a segítségkérés visszautasításakor, „Mikes nem talál mentséget, nem engedélyez enyhítő módot a segítség megtagadására. Kihagyja az udvarias formákat és csak annyit jelez, hogy Lajos király világosan kiadja a tagadó választ.”²⁴ Mikes szubjektívizmusa ebben a rövid fordításában is a melegség, meghittség szellemében jut kifejezésre, hívja fel a figyelmet Zolnai: míg Gomezné változatában az újonnan királlyá választott fiú visszatérő apjától azt kéri „hogy első lehessen alattvalói között,” addig Mikesnél az ifjú király „arra kéri apját, hogy atyai szeretetétől őtet meg ne fossza.”²⁵ Ugyanakkor „a mese végén megint ő lesz a melegebbszívű író, amikor is az atya a fiú könnyhullatására meggyőzetvén és a nép nagy örömmel áldván mindkettőt, külön hozzászól még Mikes, hogy mennyire tetszik neki ez a história. Áldás helyett a francia író hősének be kell érniük alattvalóik szívével és becsülésével...”²⁶

„Régi módi könyv ez, egy vidám társaság kirándulást rendez egyikük vidéki birtokán. Ott aztán a szép hölgyek és deli úrfiak azzal szórakoznak, hogy mindennap egy másik mond el valami érdekes történetet, számszerint összesen hatot. Ezek a történetek igen kalandosak.”²⁷ Kúthy Zoltán a pontthői fejedelemszony történetét elnagyoltan és kissé pontatlanul írja le,²⁸ ezzel a történettel példázva a kötet *históriáinak* jellegét. Ezt követően a kerettörténetről ennyit ír: „Mikes annyit változtatott a regényen, hogy a színhelyét Erdélybe teszi át, a mesélő hölgyek és úrfiak egy szamosmenti faluban mondják el Gomezné történeteit, más változtatás az egész munkában nincsen.”²⁹ Majdnem másfél évtized elteltével Gálos Rezső is kézbeveszi a fordításokat. A *Mulatságos napokról* szintén csak általánosságban

¹⁹ MISH, Charles C.: „Mme de Gomez and *La Belle Assemblée*”, in *Revue de Littérature Comparée*, 32(1960), 2. szám, 216–217. old.

²⁰ MISH: *i.m.*, 217, 2. jegyzet.

²¹ ZOLNAI: *i.m.*

²² *i.m.*, 44.

²³ *i.m.*, 45.

²⁴ *Uo.*

²⁵ *i.m.*, 46.

²⁶ *i.m.*, 46–47.

²⁷ Kúthy Zoltán: *Mikes*, Bp., 1941, 36. old.

²⁸ Nem a férje és nem csónakban teszi tengerre a pontthői hercegasszonyt, hanem az apja dobja egy hordóba zárva a tengerbe; a szultán pedig nem engedi az egymásra talált hercegasszonyt és első férjét önként szabadon, hanem ezek csellel szöknek vissza hazájukba.

²⁹ Kúthy: *i.m.*, 37.

ír. Ismerteti a keret, valamint a históriák tartalmát, stílusáról pedig megjegyzi: „...stílusa is jó, elég közvetlen, majdnem sima is, de lépten-nyomon érezni, hogy köti őt az eredeti szöveg.”³⁰ A keret szövegében is „idegenes” mondatokat fedez fel, ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy nagyrészt „szemelláthatóan kerül ki az idegen szavakat, tudatosan törekszik tiszta magyarságra. Idegenes fordulatokat azonban helyenként nem tud elkerülni.”³¹

Hopp Lajos a *Les journées* műfaji vonatkozásait tisztázza röviden a mikesi keretes történetnek olyan reneszánszkori szövegtársaira mutatva rá (a *Dekameronon*, a *Heptameronon*, Mme de Murat *Voyage de campagne*-án kívül³²), mint Jaques Yver *Le printemps d'Yver*-je (1572) és Agnolo Firenzuola *Szerelmi beszélgetések* (*Ragionamenti d'amore*, 1548, Hopp szerint: *Okoskodások a szerelemről*) című műve. Beöthy Zsolt nyomán a francia heroikus regény műfaji vonatkozásaira hívja fel a figyelmet: a Gomberville-, La Calprenède- és Scudéry-féle regények említésével teremt műfaji kontextust Gomezné *Les journées amusantes*-jának. Majd részletesen bemutatja ez utóbbi mű kötetenkénti szerkezetét és tartalmát, s ismerteti a mikesi változat tartalmát, helyenként a *Les journées*-val összehasonlítva. A *Mulatságos napok*ban megnyilvánuló mikesi fordítói gyakorlatot így minősíti: „Mikes irodalomfelfogására jellemző az átdolgozás során megmutatkozó szerkesztői, fordítói módszer. Előadókészsége nem marad mögötte Mme de Gomezének; sőt nyesegeti szószaporítását, csínján bánik a francia szövegben terjengős részletekkel, elhagy fölöslegesnek ítélt történelmi mozzanatokot, kitérőket, általában rövidít, ez a fő vonása. Mindez szépirodalmi érzékre vall, mert a szárazabb betétrészekről meg akarja kímélni az olvasót, a hangsúlyt az eseményes novellákra helyezi. (...) Jól érti a fordítandó szöveget, s jó irodalmi érzékkel tömöríti mondanivalóját, anélkül, hogy az eredeti valamely lényeges mozzanatát elejtené.”³³ Még egy fontos megállapítása Hopp Lajosnak, mely összhangban van Beöthy Zsolt és Király György véleményével: „...valóban, a levélíró Mikes mondatfűzésének szabatos kerekése, rövidege, gondolataihoz igazodó szabad, egyenes folyása, természetes egyszerűsége itt sokszor feloldódik, bonyolódik, mesterkéltébbé válik; megszokott ízes-zamatos stílusa ernyedtebb, s jóllehet keresi saját hangját, küszködik a gallicizmusokkal, köti a fordítás. Az igényes stílárís teljesítmény ellenére a fordítás nyelvi értéke alatta marad a fiktív és misszilis levelek nyelvi sokszínűségének, gazdag és természetes stílusának.”³⁴ Hopp végül röviden vázolja a *Mulatságos napok* fejlődéstörténeti helyét a magyar irodalomban. Szövegélődökként a *Fortunátust* (1651), a *Szép Magelónát* (1676) és Haller János fordításait sorolja fel.

Mikes fordításával újabban Vörös Imre és Tüskés Gábor foglalkoztak.

Vörös Imre *Mikes Kelemen, a fordító* című tanulmányában³⁵ a következő megfigyelésből indul ki: „Mikes fordítói munkája nem egyszerűen unaloműzés, hanem egy mély lelki kultúrának tevékeny formában való megnyilvánulása.”³⁶ E tanulmányában Vörös Imre *Az idő jól eltöltésének módja* című Mikes-fordítással foglalkozik ugyan, de említi a *Mulatságos napok*at is, mint olyan átdolgozást, mely más témakörbe tartozva ugyanúgy más fordítói erőfeszítést kívánt meg, mint *Az idő...* vagy a meditatív jellegű és a történelmi értekező művek fordítása. Mikes fordítói erényeire és hibáira egyaránt felhívja a figyelmet: egyetlen műben több stílusréteg keveredésének ügyes visszaadását, az élvezetes olvasmányt megcélzó, nyesegető

³⁰ Gálos Rezső: *Mikes Kelemen*, Művelt Nép, Bp., 1954, 115. old.

³¹ *i.m.*, 116.

³² Ezutóbbi kettőt már Zolnai Béla említi társművekként. (Zolnai: *i.m.*, 177. old.)

³³ MKÖM, III, 961–962.

³⁴ *i.m.*, 962.

³⁵ Vörös Imre: „Mikes Kelemen, a fordító”, in *Irodalom, történelem, folklór. Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára*, szerk. Hopp Lajos, Pintér Márta Zsuzsanna, Tüskés Gábor, Debrecen, Ethnica, 1992, 71–76. old.

³⁶ *i.m.*, 71.

módosítást, a természetesebb köznapi beszéd színes megszólaltatását, derűsebb hangulat teremtését említi Mikes e fordításának (*Az idő...*) pozitívumaként, ugyanakkor egy fordítási tévesztésre is rámutat a descartes-i eredetű fiziológia szerinti álom-elmélet kapcsán.

Tüskés Gábor *Mikes Kelemen Epistolák-fordításának forrásához* című tanulmányában részletekbe menően példázza Mikes fordítói technikáit túl azon, hogy ezzel együtt az *Epistolák* forrásának kérdését is végérvényesen megoldja: tömörítés, rövidítés, értelmező kiegészítés és bővítés alkalmazását nevezi meg a leggyakoribbnak Mikes fordítói eljárásában, és mindezekre számos példát hoz. Megállapítja: „Mikes fordításának stílussajátosságai az *Epistolák*ban nem térnek el lényegesen a más műveiben, így például a *Catechismus*ban és a *Mulatságos napok*ban követett gyakorlattól, s megerősítik Hopp Lajos megállapításait Mikes fordítói eljárásáról.”³⁷ Valamint: „Mikes itt [az *Epistolák*ban] alakította ki és használta először azt az adaptációs technikát, melyet újabb munkáiban, így mindenekelőtt a *Catechismus*ban, *Az Ifjak Kalauza* javított változatában és a *Mulatságos napok*ban már fejlettebb szinten, gyakorlottan és következetesen alkalmazott.”³⁸

A Dona Elvir de Zuaré históriája – A fordítás módja és jellemzői

Ezúttal a Mikes által lefordított legterjedelmesebb elbeszélés (*A Dona Elvir de Zuaré históriája*) egy részét elemezzük, majd általánosan is szólunk Mikes Kelemen fordítói gyakorlatának jellegzetességeiről.³⁹

A *Les journées amusantes Histoire d’Elvire de Zuarés* című szövegének az elemzésbe bevont részeinek tartalmi előzménye így foglalható össze: Elvire de Zuarés szerelmének, Dom Sébastiennek életét menti meg azzal, hogy végül hozzámegy Dom Baltazard-hoz. A börtönben sínylődő Dom Sébastien előtt a rokonok ezt eltitkolják, így csak az esküvő után vesz tudomást arról, hogy Elvire-t elvesztette, aki bár az ő életét megmentette, így hűtlen lett hozzá. Elhatározza, hogy utoljára még egyszer beszélni fog vele, és Alvarés-t, hű szolgáját megbízza azzal, hogy Elvire szobalánya, Léonore révén kieszközöljön számára egy találkát volt szerelmével. Lisszabonba (Lisbonába) tilos mennie, titkon, e cél érdekében, mégis ezt teszi.⁴⁰

Lássuk részenként Mikes fordítói eljárásait.

„Ces jeunes coeurs, de concert avec leurs parens, apirent à s’aimer & à se le dire presqu’en ouvrant les yeux. Le pere & la mere d’Elvire étant morts, vu qu’ils étoient trop jeunes encore pour faire cet hymen, Dom Pedre les remplaça dans l’amour qu’ils avoient pour elle, & leur estime pour Dom Sébastien de Souza, auquel il étoit même allié. Il n’avoit que deux ans plus qu’Elvire; & l’un & l’autre faisoient éclater de si belles qualités, qu’ils

³⁷ Tüskés Gábor: „Mikes Kelemen Epistolák-fordításának forrásához”, in *ItK*, (103)1999, 1–2. szám.

³⁸ *Uo.*

³⁹ Az összehasonlításához a következő kiadásokat használjuk: *Les Journées amusantes, Dédiées Au Roi, Par Madame De Gomez*. Huitieme Édition, revue & corrigée. A Amsterdam, Par la Compagnie. M.DCC. LXXVII. books.google.ro/books/about/Les_journées_amusantes_dedie_es_au_roy.html?id=AkM0AAAAMAAJ&redir_esc=y (I,II), books.google.ro/books/about/Les_journées_amusantes_dedie_es_au_roy.html?id=c0Q0AAAAMAAJ&redir_esc=y (III,IV), books.google.ro/books/about/Les_journées_amusantes_dedie_es_au_roy.html?id=0kQ0AAAAMAAJ&redir_esc=y (V,VI), books.google.ro/books/about/Les_journées_amusantes_dedie_es_au_roy.html?id=TUU0AAAAMAAJ&redir_esc=y (VII,VIII). A továbbiakban: *JA*, valamint a már idézett *MN*-nel jelölt *Mulatságos napok* kiadást.

⁴⁰ A természetesen nem mai műfaji értelemben vett elbeszélés teljes tartalmát lásd röviden: Hopp: *A fordító Mikes...*, 173–176. old. (Mikes változatában a szereplők: Elvir de Zuaré, Dom Sebastien, Dom Baltazár, Alvarés, Eleonora.)

étoient l'ornement & l'admiration de leurs sexes. Leur ardeur mutuelle s'étant accrue avec l'âge par la connoissance de ce qu'ils valaient, ils attendirent le moment d'être unis avec une égale impatience."⁴¹

„Ez a két gyermek alig tudtak szólni, hogy már egymást szerették. De minthogy ezek igen ifiak valának, amidőn a Dona Elvir atyja és anyja megholtanak, azért essze nem adhaták őket. Mindazonáltal Dom Pedre hasonló szeretettel és szándékkal lőn Dom Sebastienhez. E' csak két esztendővel volt idősebb Dona Elvirnél, de mindenek csudálták az ő szépségeket és jó erkölcsöket. Az ő szeretetek együtt nőtt vélek, és nagy ohajtással várák, hogy esszeadják őket.”⁴²

E rövidebb szövegrészben nem találunk jelentősebb eltérést, de a csekély számú rövidítésből már kiolvashatók azok a jellegzetességek, melyek végig és általában jellemzőek Mikes fordítói gyakorlatára. Mikes szövegében elmarad a „de concert avec leurs parens,” hiszen közvetlenül e szövegrészt megelőzően ezt már említi mind a francia, mind a magyar szöveg.⁴³ Mikesnél a „ces jeunes coeurs” „ez a két gyermek,” ugyanakkor az egész mondat egyszerűsödik. Világosan és magyarabbul szól az ő változata: „Ez a két gyermek alig tudtak szólni, hogy már egymást szerették.”

A következő mondatnak a szerkezete is megváltozik a fordításban: a tagmondatok felcserélődnek, az eredeti összetett mondat lerövidül, és tartalmilag is változik.⁴⁴ A célszöveg ellentétesen fűzi a következő tagmondatokat az előző gondolathoz és a francia határozói igeneves viszony helyett (étant morts) Mikes időhatározói viszonyt alkalmaz. Mindebből a fordítónak az igeneves tulburjándzást kikerülő, világosságra, könnyenérthetőségre és a tartalmi, ténybeli lényegre való törekvését olvassuk ki. A tartalmi módosulás következtében a magyar szövegben ez áll: „De minthogy ezek igen ifiak valának, amidőn a Dona Elvir atyja és anyja megholtanak, azért essze nem adhaták őket.” A francia szövegben ezzel szemben: *L'évén, hogy Elvire atyja és anyja nem éltek már, ők pedig túl fiatalok voltak a házasságkötéshez, Dom Pedre lépett a helyükbe, hogy Elvire megkapja a szülői szeretetet és Dom Sébastien de Souza pedig a kellő tisztelgetet...*

A magyar változat ugyanakkor nem fordítja le a „Dom Pedre les remplace dans l'amour qu'ils avoient pour elle” tagmondatot, hanem arra összpontosít, hogy a fiatalok új (Elvir elárvult) helyzetében Dom Pedre mint gyám elfogadta Dom Sebastient Elvir jövődöbeli férjeként. Elmarad a „leur estime pour Dom Sébastien de Souza” fordítása is, és bravúros összevonással a lényegre koncentrálna ennyit vesz át a francia szövegből: „...Dom

⁴¹ JA, VIII, 77–78.

⁴² MN, 132.

⁴³ „...le choix qu'en avoit fait la mere d'Elvir dès sa plus tendre enfance: elle avoit été unie par la plus forte amitié à celle de Dom Sébastien de Souza, c'est le nom de ce jeune Seigneur, & du consentement de leurs époux, elles avoient élevé leurs enfans dans l'espoir d'être un jour l'un à l'autre pour jamais.” (JA, VIII, 77.) „...hanem azért is, hogy az Elvir anyja őtet választotta volt még mikor gyermek volt, aki is nagy szeretettel volt a Dom Sebastien de Souza anyjához. Ugyanez a neve annak az ifjú úrnak. És ez a két anya az ő férjeknek engedelmeiből a gyermekeket abban a reménségben nevelték, hogy még esszeadják őket.” (MN, 132)

⁴⁴A „Dom Pedre les remplace dans l'amour qu'ils avoient pour elle” tagmondat csak a népszerű kiadásból tűnik úgy, hogy Mikesnél új mondat része. Mikes ugyanis következtelenül használja a legváltozatosabb központoszási jeleket, ezért a kéziratból vagy a kritikai kiadásból idézve, nem állapítható meg százszázalékos biztonsággal, hogy a mondatok lezárásában a fordító mennyiben tartja magát az eredetihez és mennyiben nem: „Ez a két gyermek alig tudtak szólni, hogy már egymást szerették. de mint hogy ezek ifiak valának az amidőn a dona elvir atya. és anyja meg holtanak. [104a] azért essze nem adhaták őket. mind azon által. dom pedre hasonló szeretettel. és szándékkal lőn dom sebastienhez, csak két esztendővel volt idősebb dona elvirnél. de mindenek csudálták az ő szépségeket. és jó erkölcsöket. az ő szeretetek együtt nőtt vélek. és nagy ohajtással. várák, hogy essze adják őket.” (MKÖM, III., 107.)

Pedre hasonló szeretettel és szándékkal lőn Dom Sebastienhez.” A magyar olvasó ebből érti, hogy nem élt vissza gyámsági hatalmával, hanem elfogadta és támogatta a fiatalok szeretetét, ahogy azok szülei is tették. A francia változat ezzel szemben ismételten hangsúlyozza, hogy a lány számára pótolta a szülői szeretetét. Ennek kiemelését Mikes itt azért hagyja el ismét, mert a szöveg erről előbb már tájékoztatott.⁴⁵ Jó érzékkel történt összevonása az eredeti szövegnek a „& l’un & l’autre faisoient éclater de si belles qualités, qu’ils étoient l’ornement & l’admiration de leurs sexes” körülményességének kiküszöbölése: „de mindenek csudálták az ő szépségeket és jó erkölcsöket.”

A legutóbbi (45.) jegyzetben idézett résznek a fordítása ismét magában hord nem egy mikesi fordítói jellegzetességet. Elmarad a „qu’il voyoit en elle tout l’espoir de sa maison,” a túlzó „tendresse extreme” pedig a Mikestől megszokott egyszerű „igen szerette” kifejezéssel kerül át a magyar szövegbe. A fordítás során ismét megváltozik a tagmondatok egybekapcsolásának logikai iránya: a francia szöveg szerint [*Dom Pedre*] végtelen gyöngédséggel szerette [*Elvire-t*], és mivel saját gyermeke nem volt, és benne vélte felismerni nemzetsége minden reményét, ehhez méltó nevelésben részesítette. A magyar változatban, mintegy a szókincsbeli egyszerűsítést kompenzálva, így esik a szeretet gondolatára a főhangsúly: *mert nem volt gyermeke, ezért nagyon szerette, és (ezenkívül) gondos nevelést biztosított számára.*

Mindezidáig Mikes rövidítéseiben az egyszerűsége, jól érthetősége való törekvésének működését láthattuk, és azt is megfigyelhettük, ahogyan a lényegi elemek hangsúlyozását a mondatok kapcsolódásának logikai módosításával oldja meg.

Merészebb rövidítéssel dolgozik a magyar szöveg a következő részben:⁴⁶

„Il n’en fallut pas d’avantage au malheureux Souza pour l’obliger à faire ce qu’on exigeoit de lui: il se jeta aux pieds d’Elvire ; **& laissant succéder à la fureur tout ce que l’amour a de plus passioné**, il lui demanda cent fois pardon de ses soupçons, lui fit répéter autant de fois qu’elle ne seroit jamais qu’a lui; **la charmante Zuarés, qui s’étoit fait un violent effort pour cacher le trouble secret dont elle étoit agitée, ne put le voir en cet état soumis & douloureux sans répandre des larmes, & sans détester l’instant fatal qui l’avoit offerte aux regards de l’ambitieux Baltazard.** Dom Pedre, que ce spectacle pénétrait jusqu’au fond du coeur...”⁴⁷

„Ennél nem kellett több a szerelmes Dom Sebastiennek, és azt követé, amit kívántanak tőle. És az Elvir lábaihoz borulván, százszor kére bocsánatot tőle, és megannyiszor felfogattatá véle, hogy másé nem leszen csak az övé.

Dom Pedre, aki mindezeket látta, a szíve nagy keserűségben volt rajtok.”⁴⁸

A félkövér kiemelés jelzi, hogy nagyobb terjedelmű szövegrészt hagy el a magyar változat ezúttal. Először a „laissant succéder à la fureur tout ce que l’amour a de plus passioné” marad el, egy a szereplő belső érzelmeire reflektáló szövegrész, majd az, ami Elvire lelkében játszódik le. A francia változatból ezeket tudjuk meg Elvire-ről: küzd azért, hogy gondterheltségét eltitkolja, könnyezik szerelmét szenvedve látva, s gyűlöli a pillanatot, melyben a nagyravágyó Dom Baltazard-t meglátta. A magyar szöveg ellenben a fiatalok

⁴⁵ „Il l’amoit d’une tendresse extrême; & comme il n’avoit point d’enfans, & qu’il voyoit en elle tout l’espoir de sa maison, il l’avoit élevée d’une maniere à l’en rendre digne.” (JA, VIII, 77) – „És minthogy ennek semmi gyermeke nem volt, Dona Elvirt igen szerette, akit is igen nagy szorgalmatossággal nevelte volt fel.” (MN, 131)

⁴⁶ Dom Sébastiennek és Elvire-nek értésére jut, hogy Dom Baltazard miatt komoly veszélybe kerülhet tervezett házasságuk. Dom Sébastien azonnal indulna Dom Baltazard-hoz számonkérésre: „Azért más módot nem látott abban, hogy azt elkerülhesse, hanem azt, hogy Dom Baltazárt megölje” (MN, 134) – „il ne trouvoit point d’autre remede pour éviter ce mal, que de lui donner la mort...” (JA, VIII, 81–82)

⁴⁷ JA, VIII, 83–84.

⁴⁸ MN, 136.

kibékülésére, a harag elülésére, és arra koncentrálni, ami látható. Ugyanakkor úgy tűnik, a fordító szereti elkerülni a fájdalmak részletes ecsetelését. Erre több példát is hozunk a továbbiakban, de így ismerjük a fordítót *Leveleskönyvéből* is.⁴⁹ A „malhereux Souza” nála „a szerelmes Dom Sebastien” lesz, és úgy tűnik, nem véletlenül, hiszen a fordító az egész szövegrészből láthatóan a szerelem könnyen békítő hatalmára összpontosít: nem a kétségbeesés állapotokra való hangsúlyos figyelmet tartja fontosnak, hanem a kibékülés nyugtató, enyhült hangulatát emeli ki. Mindez összhangban van a magyar szöveg Elvirjéről rajzolt képpel: a narrátor itt nem szól Elvirnek – az olvasót is elbizonytalanító – belső küzdelméről. Hite a dolgok jóra fordulásában, bizalma saját és szerelme érzelmeiben, valamint bátorsága valós: sem az olvasó, sem Dom Sebastien számára nem fér kétség ehhez. Így megmarad a reménykeltő, a helyzetet okosan átlátó, vihart elűző, a franciával ellentétben egy könnyet sem ejtő, biztató nő az olvasó szemében is. Így Dom Sebastien sem lehet *malhereux*, hanem csak *szerelmes*, aki új reményt nyerve hisz kedvesének, és haragja lecsendesül. A francia változat Dom Sebastienje ellenben érthető módon *malhereux Souza*, hisz Elvire rejtett aggodásáról nem tud ugyan, de ez utóbbi könnyeket ont („ne put le voir en cet état [...] sans répandre des larmes”), ezzel elbizonytalanít, s így a szereplők számára is valamilyen mértékben megmarad a szomorúság oldatlansága.⁵⁰ Nyilvánvaló ebből a két

⁴⁹ R. Várkonyi Ágnes és Bodnár Ilona ilyen szempontból veszik tüzetes vizsgálat alá a *Leveleket*: a 35. és 36. levél a Jenikőből Rodostóba való átköltözésüket írja le. R. Várkonyi ezt a leírást egy korabeli francia jelentéssel hasonlítja össze és többek között megállapítja: „Meghökentő, milyen módszerrel oldja a bűjosók feszültségét. Az ünnepélyes fogadtatásra alig veszteget szót. Pedig a francia leírásból kiderül, hogy nagyszabásúra rendezték. Mikes szövegében viszont éles vágás következik. Alighogy megérkeznek, visszaviszi hallgatóit, olvasóit a gályára. Leírja a gályapadokra láncolt rab evezősök életét. Hatásosan és részletesen. (...) Van a bűjosókéhoz képest sokkal rosszabb sors is. Rodostó innen nézve maga a paradicsom, van elegendő tágas szállás, és minden házhoz kert is tartozik.” (R. Várkonyi Ágnes: „Az ismeretlen Mikes”, in *Liget*, IV(1991), 1. szám, 64. old.) Vagy: „Mesteri, ahogy a földrengés okozta szorongást feloldja. Először Bercsényinén nevetett, akinek félelem volt a hoppmestere. Azután a tengerészek, képtelen hiedelmük miatt. Íme, vannak, akik sokkal jobban félnek, mint ők. Ezen csak mulatni lehet, a szorongás feloldódik, bátorságot nyernek. (26.)” (*i.m.*, 66) Vagy: „Nem lehet, hogy mégis ilyen szomorúságunkban meg ne nevettem kédet: mert mi is azon eleget nevtünk.” (*uo.*) Mikesnek „a nevetésről ugyanis nagyon határozott elmélete van (...) A nevetés a lélek orvossága, a test egészsége, a szellem sója, az élet megvidámítója. Ez teszi elviselhetővé az elviselhetetlent.” Érdemesnek tartjuk tovább idézni a tanulmányíró által kikeresett, Mikesnek a nevetésről, nevetetésről alkotott gondolatait kifejező részeket: „...mivel akármely bőségben és jó állapotban legyen a test, de ha az elme nem vidám, és nem csendes, a test is ahhoz alkalmaztatja magát. (...) Sokkal nagyobb tehát az elme nyughatatlansága a testi fáradtságnál, és egy óráig való bú nehezebb az egy napi kapálásnál. (46.)” (*uo.*) Ugyanakkor „Mikes műve a magyar irodalom nevetésre biztató legnagyobb alkotása...” (*i.m.*, 65.) Emellett a mű humora és állandó nevetetésre való törekvése R. Várkonyi Ágnesnek azon feltevése mellett szóló érv is, hogy Mikes *Leveleit* közönségnek, felolvasásra írta. (Lásd az idézett tanulmányt, valamint uő: „Mikes – Rodostó”, in *Irodalom, történelem, folklór...*, szerk. Hopp, Pintér, Tüskés, *i.m.*) Bodnár Ilona *A szeretet egészsége – az egészség szeretete. Az idő jól eltöltésének módja Mikes Kelemen szerint* című tanulmányának lényege az önkéntes száműzetés nehézségei fölé emelkedést célzó ösztönös és tudatos mechanizmusok vizsgálata. A bú elűzése Mikes számára elengedhetetlen feltétele az egészség megőrzésének: „De addig csak a jó egészségre vigyázni, édes néném, és a bűt el kell űzni, és ne engedjük, hogy a gondolat és a melancólia elfogja elménket. (100.)” – idézi Bodnár Ilona: „A szeretet egészsége – az egészség szeretete. Az idő jól eltöltésének módja Mikes Kelemen szerint”, in *Mentálhigiéne és pszichosomatika*, 9(2008), 4. szám, 355. old.

⁵⁰Morent Regina a XVII. századi gálans-heroikus regények lélekelemző és érzelmekre irányuló vonatkozásait vizsgálva mutat rá arra, hogy érdekes módon gyakori a nők hősiessége, magukon uralkodni tudó ereje, még ha ez nem is általánosítható: „a hősnő «avec un grand courage» uralkodik érzelmeiben.” (Morent Regina: *A lélekanalízis a XVII. század hősi regényeiben és a társaséletben*, Bp., Bibliothèque de l’Institut Français a l’Université de Budapest, 24., 1933, 71. old.) Ugyanakkor „érdekes felfogása a kor szellemének, hogy férfinnél könnyebben megbocsátja a szerelemből ejtett könnyet, mint nőnél...” (*uo.*) Talán férfinnél inkább illet magát teljesen elveszteni a szerelemben. Morent hívja fel a figyelmet például Isis és Zéphirin szerelmére a *Cytherében* (Morent: *i.m.*, 72.).

szöveg különböző előjelű hangulati eltérése. Ugyanakkor bizonyíték arra is, hogy Várkonyi Ágnes Mikes nevetéselméletével kapcsolatos feltevései ebből a fordításból is megerősítést nyernek: Elvir nem sír. A fordító számára a lényeg a kétségbeejtővé vált helyzet mielőbbi elsimítása, a béke helyreállítása.

Ugyanezeket a jelenségeket figyelhetjük meg a következő sorok összevetésekor is:

„...il [Dom Sebastien] affecta même d'éviter de rencontrer Lama chez Dom Pedre, ne s'y rendant qu'aux heures où il savoit qu'il n'y étoit pas. Cette conduite, qu'Elvire croyoit être un effet de ses ordres, la tranquillisa sur ses craintes, lui donna la liberté de songer à ce qu'elle méditoit; enfin se persuadant qu'il étoit impossible qu'un homme d'honneur voulût épouser une femme qui lui avoueroit elle-même qu'elle en aimoit un autre, elle se résolut de passer sur toutes sortes de considérations pour montrer à Lama son coeur à découvert. Une personne véritablement sage ne se détermine qu'avec peine à faire un pareil aveu; il en coûte à sa modestie, sur-tout lorsqu'il s'agit de le faire à un homme qui veut & peut devenir époux; mais Elvire voyant que ce que les autres lui en avoient dit, paroissoit ne lui faire aucune impression, elle s'imagina que, confirmant elle-même ce qu'il en savoit, il ne pourroit honnêtement persister dans son projet; de plus, l'amour & l'extrémité où elle étoit réduite, la rendirent hardie. Ainsi, un jour qu'il la vint voir qu'elle n'avoit que ses femmes auprès d'elle, & qu'il lui donna occasion de s'expliquer, en la faisant souvenir que le terme que son oncle avoit demandé étoit prêt d'expirer: Seigneur, lui répondit-elle,..."⁵¹

„...akihez (Elvirhez) is csak olyan időben ment, amikor gondolta, hogy ott nem találja Dom Baltazárt. Elvir látván csendes magaviselését, nem kezdte annyira tartani, és végben akaró vinni, amit feltett volt magában, gondolván azt, hogy lehetetlen volna egy becsületszerető embernek olyan leányt elvenni, aki maga megvallaná, hogy mást szeretne. Azért elvégezte volt magában, hogy mindent félreteszen, és el nem titkolja Dom Baltazár előtt szíve hajlandóságát. Elvir erre nehezen adá magát, de látván, hogy a mások szovára semmit sem hajtana, gondolá, hogy ha ugyan magától megtudná, hogy miben vagyon a dolog, akkor becsületesen szándékát nem követhetné. Erre való nézve Dom Baltazár hozzája ment volna, és mások nem lévén a házban, csak a leányi, Dom Baltazár pedig sürgetvén, hogy mondaná meg szándékát, mivel a nyolc napnak csak el kellene telni, erre Elvir mondá: - Uram, örökös dicséretedre való dolgot..."⁵²

Már az első mondatokban egyszerűsít-összevon a fordító: „il affecta même d'éviter de rencontrer Lama chez Dom Pedre, ne s'y rendant qu'aux heures où il savoit qu'il n'y étoit pas.” – „akihez is csak olyan időben ment, amikor gondolta, hogy ott nem találja Dom Baltazárt.”

Ezt követően kimarad a „qu'Elvire croyoit être un effet de ses ordres,” a következő francia mellékmondat jelentését pedig tagadó formában, antoním fordítással adja vissza Mikes: „la tranquillisa sur ses craintes” – „nem kezdte annyira tartani.”⁵³ Majd a tettekre

Isis nyugodt tud maradni, Zéphirin szinte megőrül fájdalomában, amikor megtudják, hogy testvérek. Mikesnél ez a jelenség érthető módon nem annyira az irodalmi szokásba ágyazva hangsúlyozódik, erősödik fel, hanem fájdalmat kerülni szerető természetéből adódóan. Amennyiben pedig a bujdosók épülésére és mulattatására fordította, tudatosan kerülte a szenvedéseket erőteljesen láttató leírásokat. Női olvasóinak is bizonyára előszeretettel nyújtotta az erős, oltalmazó nő példáját, melyet – R. Várkonyi említett tanulmányában külön kitér erre – otthonról és magukkal hoztak: „Az erdélyi és királyságbeli nemesasszonyok (...) Ha magukra maradnak, erős kézzel tartják össze a családot, nevelik gyermekeiket, és igazgatják kisebb vagy tucatnyi, esetleg többszáz falura, mezővárosra kiterjedő birtokaikat.” (R. Várkonyi: „Az ismeretlen Mikes”, 69. old.)

⁵¹ JA, VIII, 88–89.

⁵² MN, 139.

⁵³ Erre az eljárásra számos példa van a fordításban.

összpontosító Elvirt látjuk magunk előtt: „és végben akará vinni, amit feltett volt magában...”, míg a francia szövegben Elvire megnyugodva Dom Sébastien felől, arra nyert alkalmat, hogy azon *gondolkodjon*, amin azelőtt *töprengett* („de songer à ce qu’elle méditoit”). A forrásnyelvi szöveg következő mondata a gondolkodás végét jelzi: „enfin, se persuadant qu’il...”. A magyar változat megszakítás nélkül folytatja az előző összetett mondatot, szintén határozói igenévvel fűzve tovább a gondolatot, de nem mintegy töprengés eredményeként a *meggyőződés* szóval, hanem a *gondolván azt* kifejezéssel fordítva, magyarázva, hogy mi az, amit véghez akar vinni.

A fordítónak az eredeti szövegen eszközölt módosításai itt Elvir határozottságával, tenni akarásával vannak összhangban: a tennivalókra összpontosít. A fordító ilyen képet alakít ki Elvirről az olvasóban azzal, hogy az elmélkedés, gondolkodás, töprengés (*songer, méditer*) szavai helyett a *véghez vinni, akar és feltett* (elhatározott) kifejezésekkel él, ugyanakkor rövidít is a szövegen: elmarad a „lui donna la liberté de...”, és miután megnyugodott Dom Sébastien felől, egyszerűen „végben akará vinni, amit feltett volt magában.” Abból a folyamatból, melynek révén Elvire töprengések árán erre az elhatározásra jutott, ennyit villant fel előttünk a fordító: „Elvir erre nehezen adá magát...”. A *Les journées* Elvirje elhatározásának erőteljesebb, hosszabb magyarázatát tartja szükségesnek. A narrátor kiszólásos véleménye is fontos itt, mely a helyes magatartásra emlékeztet: „Une personne véritablement sage ne se détermine qu’avec peine à faire un pareil aveu; il en coûte à sa modestie, sur-tout lorsqu’ il s’agit de le faire à un homme qui veut & peut devenir époux...” Ezenkívül az Elvire kétségbeejtő helyzete által merésszé (hardie) edződésével is magyarázza a szöveg a női főszereplő vakmerő elhatározását: „de plus, l’amour & l’extrémité où elle étoit réduite, la rendirent hardie.” Ezzel szemben a magyar változatban Elvir döntését elég a becsületre való hivatkozással megindokolni: „hogy lehetetlen volna egy becsületszerető embernek olyan leányt elvenni, aki maga megvallaná, hogy mást szeretne,” és hogy „gondolá, hogy ha ugyan magától megtudná, hogy miben vagyon a dolog, akkor becsületesen szándékát nem követhetné.” (t.i. Dom Baltazár)

Mind rövidítésre, összevonásra, mind a szókincs módosítására, a pozitív előjelű kifejezőmódnak tagadóval való felcserélésére van példa ebben a szövegrészben.⁵⁴ Ugyanakkor nyilvánvalóvá vált a fordító következetessége is a rövidítésekben: az érzelmi mozgások leírásait kivágja, és az ebből fakadó tartalmi változásokhoz (módosult Elvir-kép) igazodik a szóhasználat.

Drámai hatás, következetesség és elvarratlan szálak a Mikes-fordításban

Három oldalnyi részek is kimaradnak Mikes szerkesztő tolla alatt az eredeti szövegből.

Alvaré és Eleonora beszélgetése után, melyben megegyeznek abban, hogy hogyan juttassák be Dom Sébastient a már kényszerből és áldozathozatalból házias Elvirhez, hogy láthassa még, a francia változat Alvarés-je hazatér, tudára adja urának, amit Léonore-ral végzett, majd a mindentudó narrátor átvált a Dom Sébastien érzelmeinek leírásába: ezen érzelmeknek a szeretet és a harag között való hullámvásáról szól, majd Elvire lelki vívódásaiba is beleláttni engedi az olvasót ezeknek hosszas rajza révén. Mindez arra szolgál, hogy érthetővé váljék az olvasó előtt Elvire elhatározása: már (boldogtalan) házasként minden erejével igyekezní fog szerelmét (Dom Sébastient) elfelejteni, és férjét megszeretni. Érzékeny leírását találjuk itt Elvire lelkiismeretfurdalásának, bánatának, tehetetlenségének, melyben a jó erkölcs lelke fölötti uralmát találja egyetlen megoldásnak arra, hogy a teljes

⁵⁴ A „pour montrer à Lama son coeur à découvert” Mikesnél „és el nem titkolja Dom Baltazár előtt szíve hajlandóságát,” ismét tagadva fejezve ki a tartalmat az eredeti állító formával szemben.

kétségbeesést elkerülje. Ezért Léonore-nak feladatul adja, segítse elhatározásában megerősödni. Már esküvője előtt jelentkező, de akkor eltitkolt láza kiújul, ám ezalatt is azon igyekszik, hogy férjét szeresse, és meggyőzze szeretetéről, hogy (az olvasó számára is példaadó) jó feleségként viselkedjék, és el tudja felejtetni Dom Sébastient. A leírás a *cruels mouvemens, tristes réflexions, les transports de sa crainte & de son désespoir, s'accuse, avenir insupportable, versé bien des larmes, & rendu de cruels combats* kifejezésekben gazdag.⁵⁵

A fordításban az Alvarénak Eleonorával való beszélgetése után történetkről a magyar olvasó mindössze ennyiből értesül: „Alvaré nagy sietséggel vivé ezt a hírt az urának, aki is nagy nyughatatlansággal várta, és mindeneket megbeszélle néki, és az estvéig való időt abban tölté, hogy miket mondjon Elvirnek.”⁵⁶ A két szerelmes lelki vívódásainak leírása és Elvire elhatározása a Mikes szövegében elmarad, és csak az Elvire betegségét és felgyógyulását röviden jelző mondat fordításával folytatódik a történet: „Cette belle femme, qui avoit passé deux jours & deux nuits dans une agitation continuelle, s'étant trouvée beaucoup mieux, avoit eu quelques heures de sommeil, pendant lesquelles Lama étoit venu plusieurs fois à son appartement pour savoir l'état de sa santé...”⁵⁷ Mikes mondatának ezúttal a személyesebb Elvir az alanya a „cette belle femme” körülírás helyett: „Elvir pedig két napot, és két éjszakát nagy nyughatatlanságban töltvén el, azután könnyebben érzé magát, és egynehány óráig alutt. Azalatt pedig Dom Baltazár egynehányszor volt nála, hogy lássa, mint vagyon.”⁵⁸

Elvir kényszerű esküvője óta Mikes változatában ezek az első sorok, amelyek konkrétan szólnak a történet női főszereplőjéről; lelki tusájáról is csak az általános „két napot, és két éjszakát nagy nyughatatlanságban töltvén el” árulkodik. Korábban Eleonora és Alvaré titkos beszélgetése kapcsán megismerhettük erkölcsi magatartását új helyzetében (amit tulajdonképpen maga a műfaj és a szöveg előző Elvir-jellemzései is sugalltak): „Eleonora erre igen nagy gondolkodásban esék, nem tudván mit felelni, mivel azt jól tudta, hogy az asszonya soha azt meg nem engedi, ha kéri tőlle.”⁵⁹ – tudniillik, hogy Dom

⁵⁵ „...mais le motif qui la lui faisoit desirer étoit trop douloureux pour exciter rien d'agréable dans son coeur; quelquefois s'abandonnant à son amour, Elvire ne s'offroit à sa pensée que comme un objet à l'aspect duquel tous ses ressentimens devoient cesser; il se représentoit la violence qu'elle s'étoit faite, l'éclatante preuve qu'elle venoit de lui donner de sa tendresse, & le triste sort où elle s'étoit condamnée pour lui sauver la vie. Mais lorsqu'il venoit à songer que c'étoit son rival qui profitoit de cet excès d'amour, tout le sien se tournoit en fureur. S'il eût été témoin des cruels mouvemens qu'Elvire avoit passés depuis son hymen, & des tristes réflexions qu'elle faisoit sur son malheur, il l'auroit trouvée mille fois plus à plaindre que lui. Cette charmante femme n'eut pas plutôt donné sa foi, & ne fut pas plutôt Dom Sébastien hors de prison, que la destinée qu'elle venoit de se faire se présenta à son esprit dans tout son horreur; celle de voir périr un homme qui lui étoit plus cher que sa vie, l'avoit comme aveuglée sur ce qui la regardoit elle-même; & dans les transports de sa crainte & de son désespoir, elle avoit cru qu'il lui seroit facile de passer ses jours avec un autre, pour sauver ceux de son amant; mais lorsque le péril fut cessé, qu'elle se le représenta libre, vivant, & dans l'espoir de le retrouver fidele, l'action qu'elle venoit de faire prit à ses yeux une forme tout différente; & ne la trouvant plus qu' odieuse & criminelle, elle s'accusa de légèreté, d'inconstance & de précipitation (...) elle regarda Lama [Dom Baltazard] comme son tyran & l'artisan de son infortune; & ne voyant plus pour elle qu'un avenir insupportable, elle eut besoin de toute sa vertu, pour ne se pas livrer à l'excès de son désespoir. Mais cette reine des belle ames, dont l'empire étoit absolu sur la sienne, vint lui prêter son secours (...) non-seulement elle résolut de bannir Dom Sébastien de son coeur, mais encore d'aimer Lama, & de ne rien épargner pour lui faire oublier qu'elle avoit aimé quelque chose avant lui. Cette résolution ne put se prendre qu'après avoir versé bien des larmes, & rendu de cruels combats...” (JA, VIII, 118–119.)

⁵⁶ MN, 158.

⁵⁷ JA, VIII, 121.

⁵⁸ MN, 158.

⁵⁹ MN, 157. „Léonore se trouva très-embarrassée dans cette conjoncture; elle savoit parfaitement que sa maîtresse n'accorderoit jamais cette grace [Mikesnél: *azt*], si on la lui demandoit...” (JA, VIII, 117.)

Sebastiennel beszéljen. Elvir betegségéről is Eleonorától veszünk tudomást még előbb, amint arról Alvarénak szól.⁶⁰

A francia és magyar szöveg körülbelül három oldalnyi szétválása, majd újratalálkozása után egy mondatban értesül a magyar olvasó Elvir nyughatatlanságáról, Dom Baltazár, majd Dom Pedre és Elvir „több jóakarója” nála tett látogatásáról, azután arról, hogy a vendégek Elvirt ismét nyugtalannak látván, hogy ne fárasszák, távoznak, és Elvir Eleonorával egyedül marad. A francia szövegben Elvire nagy igyekezettel próbál szeretetet mutatni férje iránt,⁶¹ és marasztalja őt, hogy megfelelően elhatározásának: „Elvire fit tous ses efforts pour le retenir encore, se persuadant en secret qu'étant obligée de l'écouter & de lui répondre, cela détourneroit ses pensées de Dom Sébastien, dont l'image venoit de s'offrir à elle d'une maniere si sensible, que sa vertu s'en effraya.”⁶² Ez az Elvire belső vívódásait felvillantó mondat a magyar szövegből a következőket rövidítéseknek köszönhetően szintén hiányzik. Ezért amikor Eleonora a következőképpen szól Elvirhez a Dom Baltazár távozása után, a magyar olvasónak új gondolatnak tűnik az, amivel Eleonora vádolja asszonyát: „Asszonyom, igen kedvessé lett előtted Dom Baltazár, mivel a' neked nehéz, ha egy kis ideig eltávozik is tőled.”⁶³ Zavarba ejt így ez a rész a magyar szövegben, mivel az előzőkben nem olvastunk arról, hogy Elvir marasztalná férjét, és nehezen meghozott elhatározásáról sem tudunk, csak az Eleonora itt tett megjegyzésére adott válaszából derül ez ki számunkra: „ – Ej – felelé néki, - , azt akarnám, hogy az így volna, nem is volnék abban az állapotban, amelyben vagyok. De Eleonora miért hányod azt nékem szememre, amit teneked kellene nékem javallani ? Nem neked kellene-é engemet kötelességemben segítened ? Oh ! uram – felkiálta – egyedül vagyok, aki Dom Baltazárt akarom szeretni. Látom Eleonora, hogy felőlle kedvetlenül beszélsz. Hol voltál az előbb, mikor nálam volt, és miért nem mondtad meg nékem. Egyszóval mit cselekedtem, hogy nem akard, hogy én csendes napokat szerezzek magamnak?”⁶⁴

Ez az egyik olyan hely Mikes fordításában, mely arról győz meg, hogy az általunk ismert *Mulatságos napok*-változat az elvont (irodalmi) szöveget tekintve sem végleges variáns. A fordítás rövidítései és módosító mozzanatai arra engednek következtetni, hogy Mikes a

⁶⁰ „És mondá néki, hogy két naptól fogvást az asszonya az ágyban fekünnék, és minthogy Dom Baltazár véle nem fekszik, hogy néki ne alkalmatlankodjék, azért abban könnyebb mód is lehet, hogy bévigye Dom Sebastient hozzája.” (MN, 157–158)

⁶¹ Dom Baltazard figyelmessége meg is hatja, és így igyekszik jó házastársnak lenni: „Ses attentions touchèrent Elvire; & voulant le détourner des idées qu'il pouvoit avoir, elle lui en marqua une vive reconnaissance, le priant de ne la point quitter, en l'assurant que sa présence avanceroit sa guérison, & que sa maladie n'étoit pas assez considérable pour l'obliger de passer dans un autre appartement...” (JA, VIII, 120.)

⁶² JA, VIII, 122.

⁶³ MN, 158. „Dom Baltazard, lui dit-elle, vous est devenu bien cher, Madame, puisqu'il ne peut s'éloigner un moment sans vous faire de la peine.” (JA, VIII, 122.)

⁶⁴ MN, 158–159. „Hélas! lui répondit-elle, je voudrais que cela fût ainsi, je ne serois pas dans l'état où je suis; mais Léonore, est-ce à vous à me reprocher une conduite que vous devriez être la première à me prescrire? N'est-ce pas à vous à me soutenir dans mon devoir, ou à m'y soumettre si je m'en éloignois? Juste ciel, continua-t-elle, je suis la seule qui veuille aimer Lama! oui, Léonore, je vois que vous ne m'en parlez qu'avec chagrin, & que vous ne pouvez vous soumettre à l'ordre que je vous ai donné! Où étiez-vous tantôt, lorsqu'il est venu? Pourquoi ne me l'avez-vous pas dit? Enfin, que vous ai-je fait pour ne pas vouloir que je cherche à me procurer des jours heureux?” (JA, VIII, 122) – Mert a magyar szöveg korábban nem szólt Elvire már említett elhatározásáról és a feladatáról, amivel Léonore-t megbízta, ezért itt következetesen el is marad a „je vois (...) que vous ne pouvez vous soumettre à l'ordre que je vous ai donné.” A „nem neked kellene-é engemet kötelességemben segítened?” az eredeti változat tartalmi háttérétől megfosztva, a magyar olvasó számára azt jelenti: az erkölcsnek Eleonorát is arra kellene indítania, hogy segítse őt példás feleségként viselkedni, és Dom Sebastient elfelejteni.

tényekre, a kimondhatóra, a kívülről láthatóra összpontosít. Ezzel összhangban az idézett párbeszéd új információkat is hordoz a magyar olvasó számára, a lelki folyamatokra is abból engedve következtetni, ami kívülről látható, amit a szereplők maguk elmondanak: a párbeszédéből. Itt vesz tudomást az olvasó arról, hogy Elvir jó erkölcséből következően szeretné szeretni férjét, akihez csak azért ment hozzá, hogy Dom Sebastien életét megmentse, s akinek egész élete és boldogsága teljes összeomlását köszönheti. Érzelmekről van szó, benső gondolatokról, vívódásokról, és a fordító a szereplőkre bízva az olvasó tájékoztatását: párbeszédben villannak fel a lelkiekre vonatkozó lényeges elhatározások. A magyar szövegben a továbbiakban a párbeszéd Elvir és Eleonora, majd később Elvir és Dom Sebastien között ilyenformán mind drámaibb hatást érnek el, hiszen Elvir hozzá- és helytállásáról ezekből értesülünk először: az önmagához (is) kegyetlen erkölcsi kiállásáról, lelkének tépelődéseiről a szereplők szemtől-szemben való szóváltásából, főleg Elvirnek Dom Sebastienhez intézett szavaiból veszünk tudomást. Ezek a párbeszéddek természetesen a francia szövegben is megtalálhatók, de míg a francia narrátor a szereplők lelki folyamatainak előzetes bemutatását elvégezte, mintegy részletes háttérinformációt nyújtva, és azt a célt teljesítve, hogy cselekedeteik lelki indíttatásai által igazolva legyenek az olvasó előtt, a magyar szöveg narrátora nem vállalja a „színpadon” kívüli, háttérben zajló lelki események leírását, hanem úgy engedi láttatni azokat, ahogyan a párbeszéddekéből, mintegy színpadon a nézők előtt megvilágosodnak.

Amikor Elvir Alvaré érkezettéről értesül, megijed, kétségbeesetten félti jó hírét, lévén immár házas asszony. Mikor kiderül, hogy nem is Alvaré, hanem Dom Sebastien áll előtte, első reflexként ismét jó hírét látja veszélyben, majd a két szerelmes éles-gyors szóváltása, a félreértett érzelmek haragos összecsapása után tisztázódik enyhültebbé beszédük, melyben a jó erkölcsét féltő asszonyból kilép a szerető, a gyógyító, a megértő és vigasztaló nő. Talán a narrátor általi előzetes lélekelemzés elmaradásának is köszönhető, hogy a magyar változat ezen a ponton nagyobb drámai erővel bír, és sokkal több az olvasó számára. Egyfajta katarzist is megél az olvasó, hisz itt érti és ismeri meg Elvirt igazán. Bizonyosnak tűnik, hogy részletes lélekelemzés nem vonzotta a fordítót, általában rövidít az érzelemléírásokon, vagy – mint elemzett példánkban – balladai érzékkel párbeszédben fejezi ki azt, ami a lélekben lejátszódik.⁶⁵

Ugyanakkor sokszor tűnik a *Mulatságos napok* olyan alapszövegnek, mely mintha olyan alakításra, kitöltésre várna, ami meg is történt volna, ha lett volna jókedv és remény a szerelemre a fordítóban. Vagy meg is történt, csak nem ismerjük azt a variánst. Harmadik feltételezésünk szerint nem volt célja a fordítónak esztétikailag teljes értékű művet létrehozni: amennyiben a rodostói magyar közösség közvetlen – esetleg felolvasás révén való⁶⁶ –

⁶⁵ Az itt elemzett szövegrésznek a magyar változatban a vágások révén erősebb drámai hatásáról a *Drámák határhelyzetben* című, 2012. szeptember 4–7. között Nyitrán megrendezett konferencia kötetébe leadott dolgozatomban is szólok.

⁶⁶ P. Szathmáry Károly így képzei ezt el: „A szintoly kedélyes, mint hős fejedelem, ki a száműzetési magány hosszú óráit esztergályozással és olvasással rövidíté; esténként elég kényelmes udvarába gyűjté bujdosó társait, kiknek nagy része nejét, sőt gyermekeit is magával hozván, vagy ide kilopatván: a rodostói udvar «Nagy Törökországban» egy kis magyar szigetet képezett, melynek társadalma annyival inkább egygyé forrhatott, mert tagjai az idegen hazában egészen egymásra voltak utalva.” Hiszen, bár a cikkíró adatokkal nem támasztja alá állítása igazát, ezzel érvel: „Azt hiszem, nem csalomód, ha e beszélyek forrását nem annyira irodalmi művekben, mint az akkoriban divatozó azon szokásban keresem, mely szerint fejedelmi és előkelőbb udvaroknál a hosszú téli estéket nem egyszer mesék és ugynevezett «érzékeny történetek» elbeszélése által rövidíté az udvarnak egyik vagy másik költői hajlammal és tehetséggel vagy elbeszélő képességgel biro tagja. Ez nálunk különösen Erdélyben annyira divatozott, hogy a székelyek fonókáin máig is óra számra terjedő hasonló történeteket és meséket szoktak elmondani s még száz évtized előtt, akárhányszor megtörtént, hogy főuri családoknál is az

mulattatására szánta Mikes e fordítását,⁶⁷ a szöveg elbírt a rögtönzött, éles vágásokat is. A fent tárgyalt szövegrész ugyanis a drámai hatás előidézése mellett mintha olyan rövidítés lenne, mely igényelné a szálak elvarrását. Hirtelen jön Eleonora megjegyzése: nem tudunk Elvir férje iránt való kedveskedni akarásáról, és nem tudjuk ezt miért teszi. Elvarratlan szálnak tűnik azért is, mert a szöveg előzetesen hozzászoktatta az olvasót a szó hatalmában való bizalomhoz. Azelőtt olyan részletekről is tudomást szereztünk, hogy Elvir aludt, Eleonora nem szólt neki, hogy Dom Baltazár nála járt, de a lányok szóltak neki, és akkor utána küldött. Elvir elhatározásáról, hogy szeretni akarja Dom Baltazárt, nem tudósít a fordító. (Azaz inkább elegendőnek tartja, hogy egyszer-kétszer utaljon Elvir erkölcsös hozzáállására: „Arra nem kényszerítlek, hogy róllunk megemlékezzél, azt néked tiltja jó erkölcsöd, de a miénk nekünk azt parancsolja, hogy néked azt fogadjuk...”⁶⁸ – mondja Dona Catherina búcsúzva tőle a magára vállalt, Dom Sebastien életét mentő házasság előtt. Elvir válasza pedig ez: „arra az egy dologra kényszerítlek, hogy légy minden módon azon, hogy a szerencsétlen Dom Sebastien engem elfelejtsen...”⁶⁹)

Mikes változatában vannak igényesen kidolgozott részek, s úgy tűnik, csupán a teljes szöveg szerkesztésében, a nagyobb vágások mentén hiányoznak az elvarrások, valamint a szókincset tekintve. Önkéntelenül merül fel a kérdés: a munkának ilyen félbemaradt fázisában ismerhetjük csupán Mikes szépprózafordító vállalkozását és tehetségét? A belső világ történéseinek leírását kivágja, előzetes részleges utalásokat bennehagy a szövegben, de ezeket nem hangsúlyozza, s a párbeszédre hagyja azok közlését. Mindez a rövidítéssel együtt drámaibb hatást eredményez. Ha tudatosnak nem is nevezhető ez az eljárás Mikes részéről, a dramatikus forma ösztönös előnyben részesítésének igen.

Elmondtuk már, hogy Eleonora Elvirnek azt hazudja, Alvaré szeretne beszélni vele. Elvir először megjegyzi, majd beleegyezik: „...enfin, elle (Léonore) s'énonca avec tant de force, & la malheureuse Elvire étoit si troublée, qu'elle ne put résister à ses raisons ; levez-moi, lui dit-elle, je ne suis point assez tranquille pour être au lit, tandis que cet homme me parlera...”⁷⁰ – „Egyszóval olyan hathatós szókkal beszéllé reá, hogy a keserves Elvir nem tudván mit tenni, mondá neki: - Segíts, hadd keljek fel az ágyból, mivel az ágyban nem beszélhetek azzal az emberrel.”⁷¹ Elvire további készülődésének leírásából a fordításban elmarad a „passoit une simarre dans ses bras,” és a „ne pouvant se soutenir qu'à peine:” „en disant cela elle passoit

urnő és leányai ilyen történetek elbeszélése és a guzsaly mellett a női szolgálattal együtt viraszták át a fél éjszakát.” (P. Szathmáry Károly: „Mikes Kelemen kiadatlan két műve”, I. in *A Hon*, XIII(1875), 92. szám, 23. old.)

⁶⁷Lásd R. Várkonyi Ágnes már említett tanulmányait, melyekben a tanulmány szerző amellet érvel, hogy Mikes a *Törökországi levelek* darabjait közönségnek írta. Lásd még a 48. lábjegyzetet.

⁶⁸MN, 151.

⁶⁹Uo.

⁷⁰JA, VIII, 124.

⁷¹MN, 160. Érdekes kulturális szempontú különbség figyelhető meg a két szöveg között itt: a francia változatban a hölgy azért nem beszélhet férfivendégével az ágyból, mert nem elég nyugodt, nem a ruelle könnyed, időmulató-társalgó helyzetében érzi magát. A magyar változat Elvirje ezzel szemben azért siet felkelni, mert vendégét, különösen férfivendégét nem illik az ágyban fekve fogadnia. Ilyen jellegű módosítás *Az Eleonora de Valesco történetében* az a szöveghely, melyben Eleonora de Valesco kedves szobalánya, Beatrix, nő nemére hivatkozva indokolja, hogy ráértett arra: Kerme szerelmes úrnőjébe. „Oui, Madame, continua-t-elle voyant rougir Léonore, mon sexe me rend trop attentive à ce qui vous touche pour ne m'être pas aperçue que Kerme vous adore...” (JA, IV, 35, kiemelés tőlem) – „A tehozzád való hűségem hozza magával, hogy mindenre vigyázzak; azért észre is vettem, hogy Kerm tégedet igen szeret...” (MN, 20–21, kiemelés tőlem). Az a férfi író módosítja így a szöveget, akinek fontosabb az úr-szolga viszonyban megnyilvánuló vigyázó hűség (amely a konkrét szerző fejedelméhez való viszonyulását is a leghangsúlyosabban jellemezte).

une simarre dans ses bras ; & s'étant jettée dans un fauteuil, ne pouvant se soutenir qu'à peine, elle attendit que Léonore lui amenât le prétendu Alvarés."⁷² Ez a magyar változatban így rövidül le: „Ezt mondván egy karosszékből üle, és várta, hogy Eleonora hozzája vigye a csalárd Alvarét.”⁷³ Az Elvir gyengeségére utaló szavak ismét elmaradnak a fordításból.

Ezután éles vágások következnek, ami az érzelmek belső dülését illeti oly módon, hogy az nem válik a magyar szöveg kárára, sőt inkább a két szerelmes szóváltása válik így mintegy drámaibbá. Az érzelmek nagysága és milyensége a magyar olvasó előtt itt válik világossá nemcsak az azokat megélt szereplők, hanem az olvasó számára is: párbeszédben. A fordításbeli vágások mennyiségének és minőségének láttatására íme a két különböző nyelvű szövegrész:⁷⁴

„Souza n'étoit pas dans une meilleure situation : il s'étoit rendu à l'heure marquée dans le cabinet de jasmins, **accompagné de son désespoir, & du seul Alvarés qui y resta, tandis que Léonore conduisoit ce malheureux amant dans sa chambre, où elle l'avoit enfermé** : il n'avoit pas dit une parole pendant tout ce tem-là ; **accablé des plus touchantes réflexions**, il sembloit à Léonore qu'elle conduisoit un spectre plutôt, qu'un homme vivant ; **en effet, lorsqu'il songeoit qu'il ne pouvoit plus voir, sans lui faire commettre un crime, celle qui, quelques jours auparavant, se faisoit un honneur de l'aimer, de l'entendre, & de le recevoir à toutes sortes d'heures, il ne se connoissoit plus.**

Quand il se vit seul dans cette chambre si près d'Elvire, & que tout cela se passoit dans le palais de son rival, sa fureur se réveilla à un tel point, que Léonore, qui le vint chercher dans ce fatal instant, ne put parvenir à le calmer ; & marchant comme un homme éperdu, s'étant à peine instruit de ce qu'elle avoit fait, il entra dans l'appartement de la triste épouse de Lama, sans savoir ce qu'il faisoit.”⁷⁵

A magyar változatban ugyanez így hangzik :

„Dom Sebastien hasonló nyughatatlanságban volt, aki is a kertből az Eleonora házában menvén, egy szót sem szólhatott. Úgy tetszett Eleonorának, hogy nem egy élő embert, hanem egy halált viszen a házban. És azt sem tudta, hogy mit csinál, amidőn az Elvir házában vivék.”⁷⁶

A protoszövegben a narrátor Dom Sébastien érzelmeiről ismét pontosan beszámol, a magyar változathoz ez kimarad. A francia változatban Sébastien növekvő haragjáról is értesül az olvasó, és arról, hogy Léonore alig tudta lecsillapítani. Ehhez képest a magyar szöveg rövid, pergő, a külső cselekmények gyors zajlásának megjelenítésére veti a hangsúlyt: elhallgatás keltette intenzitással érzékelteti a történések csendes, gyors lefolyását, és Dom Sebastien lelkiállapotát is csupán egy-két szóval írja le. Ilyen szűkszavú környezetben többszörös hatása a „nem egy élő embert, hanem egy halált viszen a házban” mondat, és jól ráérez a fordító, hogy a mondat hatásosabb, ha felcseréli a tagmondatokat, és tagadó formát használ: „elle conduisoit un spectre plutôt qu'un homme vivant” helyett „hogy nem egy élő embert, hanem egy halált viszen a házban.” Sikerült Mikesnek úgy rövidítenie, hogy két hatásos mondatot választott ki a bőbeszédű francia érzelemábrázolásból. Ugyanakkor a magyar olvasó előtt Sebastien haragja nem, csak fájdalma és elveszettsége rajzolódik ki.⁷⁷

⁷² JA, VIII, 124.

⁷³ MN, 160.

⁷⁴ A félkövér kiemelés a magyar fordításból kimaradt részt jelzi.

⁷⁵ JA, VIII, 124–125.

⁷⁶ MN, 160.

⁷⁷ A fájdalom – szűkszavú, de hatásos – érzékeltetése megmarad. Mikes csak a bánatot, szomorúságot túlbúrjázón leíró részeket igyekezett rövidíteni. Részvéte a szenvedő ember iránt mindig jelen van, de ezt nem

A *Les journées*-ban a következő passzus is emlékeztet arra, hogy Dom Sébastien Elvire iránti haragjában is szánta el magát a beszélgetésre: korábbról tudjuk, hogy előtte akarja megölni magát, s haragját erőteljesen hangsúlyozza. A francia szöveg közvetlenül Dom Sébastiennek Elvire-hez érkezése előtt is utal arra, hogy szemrehányás céljával jött: „Mais lorsqu’il la vit un mouchoir sur ses yeux, la tête penchée sur des carreaux qui la soutenoient, sans autre mouvement que celui que lui donnoient ses sanglots, percé jusqu’au fond de l’ame d’un spectacle, auquel il n’étoit pas préparé, l’amour reprénant son empire, les reproche qu’il vouloit faire s’évanouirent...”⁷⁸ – Ebből a szövegrészből a magyar változatban ennyi olvasható: „Akit is nagy keserűségben látván, a szíve azon megesék...”⁷⁹ Ez a másik elvarratlan szálra utaló hely a Mikes-szövegben. Itt ugyanis nem hangsúlyozott (csak oldalakkal előbb egyszer említett⁸⁰) Dom Sebastien haragja. A magyar olvasó előtt a szerelmes, a fájdalommal teli, az élete értelmét elvesztett Dom Sebastien megy Elvirhez. Furcsán hat így a „szíve azon megesék” mondat. A franciával összevetve ellenben érthető: azt jelezné, hogy amint a síró Elvirt meglátta, haragja elmúlt: szíve megesett rajta. Zokogni ellenben itt sem látjuk a magyar szöveg Elvirjét. A tényt, hogy Elvir egy keszkenőt tart a szeme előtt a fordító számára annyiban fontos átvenni az eredetiből, hogy ezzel magyarázhatja, miért nem látta Elvir első perctől, hogy Dom Sebastien és nem Alvaré borult a lábaihoz: „Dona Elvir pedig, aki egy keszkenőt tartott a szeme előtt, azt gondolá, hogy Alvaré tiszteletből és szomorúságából cselekednék aztot, mondá...”

A magyar szövegben a fájdalomában szinte halott Dom Sebastien érkezik Elvir elé. A haragnak háttérbe szorítása egészen más hatást vált ki az olvasóban: önkéntelenül több részvétellel fordul e főszereplő felé – ahogyan Mikesnek a fordításhoz való ilyen természetű hozzáállására már Zolnai Béla felhívta a figyelmet.⁸¹ Sebastien haragjáról már rég elfeledkeztünk, sőt azt nem is vettük komolyan. Előttünk nem a nagy haragjával erőt sejtető francia hős, hanem annak teljesen elvesztett magyar változata áll. Ezért zavarbaejtő a „szíve azon [Elviren] megesett” mondat, mely mintha csak a nagy vágásokra figyelő rövidítés következtében maradt volna a szövegben a „percé jusqu’au fond de l’ame d’un spectacle,

az illetén érzelmek és általában az érzelmek hosszas rajzával fejezi ki. Érdekes módon, ami a sírást, érzelmi gyengeséget illeti, a női szereplők esetében hallgatja el a leggyakrabban.

⁷⁸ *JA*, VIII, 125.

⁷⁹ *MN*, 160.

⁸⁰ Hat oldallal előbb a Dom Sebastien Lisszabonba való titkos elindulásáról szóló rész előtt hogy a fordító erre való utalást a szövegben: Dom Sebastien elhatározza, hogy véget vet életének, és ezt a következőképpen fogalmazza meg: „Alvaré, én feltettem azt magamban, hogy meghaljak, de azt akarom, hogy a kegyetlen Elvir bizonyosága legyen halálomnak.” (*MN*, 154.) A továbbiakban a szöveg erről nem tesz több említést, csak Dom Sebastien bánatáról és szerelméről. Alvaré „Ott előbeszéli neki [Eleonorának], hogy miért küldetett volna, hogy az ura micsoda nagy keserűségben volna, aki teljességgel feltette magában, hogy az Elvir lábaihoz boruljon.” (*MN*, 157.) „A micsoda veszedelemre tette magát, hogy Lisbonába visszatért. En azért rettegek. Ki sem megyen innét addig, amég nem látja Dona Elvirt. És azt tudom, hogy mindeféle veszedelemre veti magát, ha ezt meg nem engedik neki.” (uo.) Eleonora Elvirnek pedig így szól Dom Sebastienről: „Asszonyom, tudom, hogy haragodban esem, de lehetetlen volt másképpen cselekednem, és meg kellett Alvaréknak ígérnem, hogy hozzád hozom. Az életiben jár az urának. Szükséges, hogy veled beszéljen, és másnak meg nem mondhatja titkát csak néked...” (*MN*, 159) Ugyanakkor erről szól a levél, amelyet Dom Sebastien anyjának hátrahagy indulása előtt: „Az én földem közel vagyon ahhoz, akiért kesergek, és még messzebb megyek, hogy elvégezzem azt az életet, amelyet csak azért tartották meg, hogy azt nagyobb gyötrődéssel töltssem.” (*MN*, 156) Gyötrődést igen, de haragot ebből a levélből nem olvasunk ki. Legfeljebb az utolsó szavakból, melyeket így parafrázálhatnánk: inkább ne mentette volna meg Elvir az életemet, mert így csak szenvedésre ítélt. Enyhe szemrehányás érződik ki szavaiból, de több nem.

⁸¹ A *Les journées*-ből átvett, a *Törökországi levelek*-be foglalt Dom Antonio története kapcsán idéztük már: Zolnai Béla: *i.m.*, 45.

auquel il n'étoit pas préparé, l'amour reprénant son empire, les reproches qu'il vouloit faire s'évanouirent..." részt helyettesítve.

Mikes egyszerűsítő törekvéseire további példák is találhatóak. Elsősorban ezek azok a művészi és Mikestől elvitathatatlan drámai érzékkel véghezvitt módosítások, amelyek személyesebbé, meghittebbé alakítják a magyar szöveget:

„...& se laissant tomber a ses pieds, il embrassa ses genoux sans pouvoir s'exprimer autrement que par ses soupirs.”⁸² – „...és a földre esvén, a térdét megölelé, és a sok suhajtási miatt nem szólhata.”⁸³

Árnyalatnyi, de hatásos különbség van a „másképp nem fejezhette ki magát, mint sóhajtásaival” és a „sok suhajtási miatt nem szólhata” között: a magyar szövegben intenzívebben érezhető a teljes némaság.

„Eh bien, Madame, continua-t-il en se relevant les yeux étincelans, il faut vous prouver ma reconnaissance, puisque vous en attendez de plus éclatantes marque; je vous rends cette vie que vous m'avez sauvée, & je la sacrifie au bonheur de celui que vous m'avez préféré.”⁸⁴ Itt alig észrevehető változtatás került Mikes szövegébe, mégis lényeges: a személytelen *il faut-t* feloldja, a *les yeux étincelans-t* *tüzes szemei*-ként fordítja, és ezzel több melegséget is asszociál a kifejezéshez; a *plus éclatantes marques* veszít hiperbolikus jellegéből: „Éj, asszonyom – felemelvén tüzes szemeit –, meg kell néked mutatnom háláadásomat, minthogy annak jelit kívánod. Visszádom néked azt az életet, amelyet megszabadítottál, és azt annak szerencséjére áldozom, akit nálamnál nagyobbra becsültél.”⁸⁵

Az érzelmi megnyilvánulások – mint eddig is láttuk – a francia szöveghez képest Mikesnél mindig visszafogottabbak: „Souza, lui répondit Elvire baignée de pleurs...”⁸⁶ – „Dom Sebastien – mondá Elvir könyves szemekkel...”⁸⁷ – összhangban a fájalmában már korábbról is elsősorban erősnek megismert magyar Elvir-képpel: itt sem zokog és szemei nem *könnyekben fürdenek*, csak *könnyeznek*.⁸⁸ Mikes sűrítő-rövidítő eljárása a legdrámaibb pillanatokban a leghatásosabb. Míg a francia eredeti az *ardeur, flamme, extase* és a női szépségre való utalás szinte kötelező toposzait a legdrámaibb jelenetekben sem nélkülözi, Mikes lemond róluk, és arra a rövid időre engedi összpontosítani az olvasót, amely az egymást szeretőket rendelkezésére áll, hogy érzelmeiket és helyzetüket tisztázzák, mindezt rövid, sietős (mellék)mondatokkal érzékeltetve. A szerelmesek szóváltása kezdetén az *amoureux Souza a szerencsétlen Dom Sebastien* lesz, ezzel is az egymást szeretőket tehetetlenségét, helyzetük kétségbeejtő mivoltát húzva alá: „Elvir, en parlant de la forte, avoit un air de candeur & de majesté qui la rendoient si belle & si respectable, que l'amoureux Souza, qui la regardoit attentivement, en fut rempli d'étonnement & d'admiration : il garda quelque tems un silence qui tenoit de l'extase ; & sa fureur se ralentissant à mesure qu'il parcouroit des yeux cette éclatante beauté, il se laissa tomber à ses pieds, & lui jettant des regards, où l'ardeur de sa flamme paroissoit triompher de celle de son courroux : je sens bien, lui dit-il ...”⁸⁹ – „Elvir

⁸² JA, VIII, 125.

⁸³ MN, 160.

⁸⁴ JA, VIII, 127.

⁸⁵ MN, 161.

⁸⁶ JA, 127.

⁸⁷ MN, 162.

⁸⁸ Elvirnek házassága előtt Dona Catharinával utolsó találkozásakor tanúsított magatartásának két különböző nyelven történt leírása is ilyen: a mikesi változat az érzelmek elnémitő hatásának jelzésével bővít: „Cette réflexion fit recommencer ses pleurs & ses sanglots” (JA, VIII, 106) – „Ezekre a szókra lecsordulának könyvei szemeiből, és nem is szólhata.” (MN, 150)

⁸⁹ JA, VIII, 128–129.

ezeket a szókat oly ékességgel mondá ki, hogy a szerencsétlen Dom Sebastien, aki a szemeit rólla le nem vette, csudálkozással hallgatá, és egy kevés ideig nem felelhetvén, minden haragja elmúlték, a lábaihoz esék, és mondá...⁹⁰

Látható, hogy az egyszerűbb, de egyszerűségében is kifejező magyar szöveg a szerelmesek közti meghittséget és érzelmeiket nem annyira a választott szókinccsel juttatja kifejezésre, mint inkább olyan változtatásokkal, mint amilyen tegeződésük (a francia szereplők magázódásával szemben), vagy az olyan tartalmi megoldásokkal, mint például az a jelenet, melyben a női szív az erkölcs kétségbeesett őrizni akarása mellett őszinteségeért cserébe többek között ezt és így kéri szerelmétől, miután egy perccel előbb magát megölni képesnek látta fájdalmában (a francia változatban a keményebb *exiger*, a magyarban a *kívánok* fejezi ki e kérelmet⁹¹): „...l'autre, de m'écouter sans m'interrompre, & lorsque j'aurai parlé, de ne point profiter de ce que je vais vous dire pour m'entretenir d'un amour que je ne puis plus écouter...⁹² Mikes szövegében „csendességgel hallgasd meg beszédimet”-té enyhül a „sans m'interrompre,” és elmarad a kissé vádaskodó *profiter* fordítása is, melyből egy szigorúbb hangvételű figyelmeztetés olvasható ki: „A második a', hogy csendességgel hallgasd meg beszédimet, és hogy énnekem szeretetedről semmit ne szólj, mivel már most én azt meg nem hallgathatom.”⁹³

Elvir itt, az elkövetkező párbeszédben mondja el Dom Sebastiennek, s így a magyar olvasónak is mindazt, ami lelkében lejátszódott, s amit a francia szöveg előbb már részletesen leírt, mint a mindentudó narrátortól származó információkat. Elvir szavait a mai olvasó is lenyűgözve olvashatja: a női lélekről mély igazságokat a legegyszerűbb őszinteséggel feltáró mondatok ezek, melyek legkorábban kapcsolódnak az Angelica/Júliáéhoz a *Szép magyar komédiában*, a Victoriáéhoz a *Constantinus és Victoriában*⁹⁴ vagy a szép Magelónáéhoz,⁹⁵ ha nem is stílusgazdagság, de drámai őszinteség és mélység tekintetében. Többszörös örömet érezhet e gondolatok felett az olvasó azért is, mert Elvirt és kegyetlennek tűnő önfeláldozó tettét nemcsak Dom Sebastien, de ő is itt érti meg igazán. Elvir lelkiállapotáról házassága óta alig tudunk valamit. Itt viszont egyszerre derül ki a magyar változat egyszerű, kiegyensúlyozott mondataiban, hogy Elvir a szív és erény harcát megvívta, életét „eltemette,” és felkészült tovább lépni az erkölcsök követelményeinek megfelelően. Dom Sebastienel beszélnie nem szabadna, de beszél („én sem titkolom el előtted, ami a szívemben vagyon (...) annak minden titkát elődbe teszem”⁹⁶), hogy másodszor is életét mentse. Azután okít, magyaráz és feladatot ad az elveszettnek: „Élj, és hadd legyen az a vigasztalásom szerencsétlenségemben, hogy én mentettelek meg a haláltól.” A mondanivaló súlya nem is tűrne díszített stílust. Elvir szavai Dom Sebastien öngyilkossági kísérlete után hangzanak el. (Elvir beszédének második részét idézzük):

⁹⁰ MN, 162–163. (Szóváltásuk kezdetén a haragot Elvirnek első szavai váltják ki Dom Sebastienből: azzal, hogy titkon hozzáment, „te engemet gyalázz, elvesztesz. Másféle háláadásnak jelit vártam volna tőled.” – mondja a jó hírét féltő Elvir.

⁹¹ „...j'exige deux choses de vous...”/ „...két dolgot kívánok tőled...” – JA, VIII,128; MN,162.

⁹² JA, VIII,128.

⁹³ MN,162. A szerelmi és érzelmi szókinccs terén megfigyelhető változtatásoknak a magyar változatban egyszerűbb, ugyanakkor drámaibb és meghittebb hangulatteremtő hatásával a *Társalgó időmúlatus: a Mulatságos napok a francia eredeti és az angol változat tükrében* című dolgozatomban is foglalkozom. (In. Tüskés: *Író a száműzetésben...*, 187–195. old.)

⁹⁴ A *Constantinusnak és Victoriának egymáshoz való igaz szerelmekről* című, ismeretlen szerzőjű, a 16–17. század fordulójáról datálható udvari drámánkról van szó.

⁹⁵ Tesséni Wenzel: *Kedves és nyájas história az szép Magelónáról, Neapolis királynak leányáról, és egy Péter nevű vitézről az ezüstös kulcsokkal, ki egy provinciabeli gróf fia volt*, Lőcse, 1676.

⁹⁶ MN, 162.

„Ekkor a szép Dona Elvir maga mellé ültetvén, egy kis gondolkodás után mondá:

Dom Sebastien, amit néked akarok mondani, a' nehéz a jó erkölcsömnek, de könnyű a szívemnek, mivel megszoktam volt tégedet szeretni. Természet szerént való dolog azt néked megmondanom, de nem szabad már azt megvallanom, mindazonáltal arra erőltetsz. És hogy másodsor is megmentsem életedet, azért vallom ezt meg utoljára neked és végképpen. Igenis Dom Sebastien, olyan kedves vagy ma nékem, mint amely voltál, amidőn parancsolták, hogy szeresselek, és a mennyek az én bizonyságim, hogy ha az életedet megszabadíthattam volna életemmel, sokkal kevesebb keserűséggel választottam volna a halált, mint azt az állapotot, amelyben vagyok.

De még többet is mondok, mert én sürgettem magam házasságomat, mivel attól tartottam, hogy mentől továbbra halad, annál hamarébb vége lesz életednek, és mentől inkább siettettem szerencsétlenségemet, annál bizonyosabbnak gondoltam lenni életedet. Egyszóval, magamot elfelejtettem, és csak róllad gondolkodtam. A dolog úgy kívánta, hogy én magamot feláldozzam azért, hogy a te életedet fel ne áldozzák. Az egész Lisboa tudja ezt az igazságot, lehetetlen, hogy te ne tudjad.

A szeretetem vezérlett engem, a hűségem meg nem változott, és az ártatlanságom megment engem, és bizonyóságot teszen rólam. Ilyen vallásim után nem kételkedhetel kegyetlen állapotjáról szívemnek. De minthogy nem tudod az én végső szándékomot, hacsak tudtadra nem adom, tudd meg tehát azt, hogy mentől kedvesebb voltál nekem, annál inkább igyekezem azon, hogy kirekeszthesselek emlékezetemből. Erre mind a nyugalom, becsületed, kötelességem kénszerít. Azt ne tudakozzad, hogy ha végbenvihetem-é azt? Ezt a titkot csak nekem kell tudni. Hanem azt tudd meg, hogy szükséges azt végbenvinnem, sőt még a te tiszteletedet sem érdemleném meg, ha másképen cselekedném. Már énnekem se a' nem szabad, hogy lássalak, se a', hogy hallgassalak, és arra nem kötelezdhatsz, hogyha gyalázatodat nem kívánod. Ha engemet szerettél, vagy ha engemet még szeretsz, a becsületednek olyan drágának kell néked lenni, valamint magamnak. Meg ne homályosítsad tehát azt haszontalan cselekedetiddel. Igyekezzél azon, hogy győzd meg szeretetedet, és abból meglátom, hogy szerettél engemet. De megintlen az én igyekezetem, hogy tégedet elfelejthesselek, az én jó erkölcsömet bizonyítsa meg neked, és nem hűségtelességemet. Él, és hadd legyen az a vigasztalásom szerencsétlenségemben, hogy én mentettelek meg a haláltól. Egyszóval tartsd meg azt az életet, amely nékem oly drágában telik, és ne tedd veszedelemre, abban a helyben ahol vagy. Hadd el azt örökösön, vagy pediglen csak akkor jöjj vissza, amidőn a szerencsétlen Elvir elvégezi életét. Akkor megengedem, hogy eszedben jussak, hogy szeretetemmel magadnak hízelkedjél, és hogy magadot megvigasztaljad halálom után. Eredj – mondá néki sebes könnyhullatásával –, menj el innét sietséggel, és eltávozásoddal vidd el rettegésimet. Énnekem ne felelj, mert én azt magamnak mind megmondom, amit akarnál nekem mondani. Mind tudom amit gondolsz, és a' meghatotta szívemet. Tekintsd meg szívemet, hogy micsoda állapotban vagyon, valamint én megtekintem a tiédet, és az én rajtad való hatalmomnak adjad azt az utolsó jelét, hogy engedelmesskedjél nekem.

És többet nem szólhata.⁹⁷

A szöveg szépségének láttatására idéztük a teljes részt. A protoszöveg megfelelő passzusával összevetendő idézzük a francia változatot is :

„Alors, Elvire, l'ayant obligé de s'asseoir, après avoir un moment rêvé : Dom Sébastien, reprit-elle, tout ce que j'ai à vous dire coûte beaucoup à ma vertu, & rien à mon cœur, accoutumé à vous aimer; il m'est naturel de vous le dire, mais il ne m'est plus permis

⁹⁷ MN, 163–165.

de vous l'avouer: cependant vous m'y forcez; & c'est pour vous sauver une second fois, que je prends cette dernière licence: oui, Souza, vous m'êtes aussi cher aujourd'hui que le premier moment qu'on m'ordonna de vous en assurer; & je prends le ciel à témoin, que si j'avois cru que ma vie eût pu garantir la vôtre, j'aurois choisi la mort avec bien moins de douleur que le parti que j'ai pris.

Je vous dirai bien plus, j'ai pressé moi-même mon hyménée: chaque instant de retardement m'en paroissoit autant de retranchés à vos jours; plus je faisais avancer mon malheur, & plus je croyois assurer votre vie; enfin, je me suis oubliée moi-même pour ne songer qu'à vous; l'effet a prouvé qu'il falloit que je me sacrifiasse pour vous empêcher de l'être; tout Lisbonne est témoin de cette vérité, il vous est impossible de l'ignorer.

Ma tendresse m'a guidée, ma fidélité ne s'est point démentie, & mon innocence me justifie. Après un tel aveu, vous ne pouvez douter de la cruelle situation de mon coeur, l'état où je suis le témoigne assez; mais comme vous ne pouvez savoir mes dernières résolutions, sans que je vous en instruisse, sachez, que plus vous m'avez été cher, & plus je vais travailler à vous bannir de ma mémoire, mon repos, ma gloire, mon devoir, tout m'en prescrit la loi: ne vous informez point si j'aurai la force d'y parvenir, c'est un secret que je me réserve; songez seulement qu'il le faut, & que je me rendrois indigne de votre estime même, si j'en usois autrement. Il ne m'est donc plus permis de vous voir & de vous entendre, & vous ne pouvez plus m'y contraindre qu'en me déshonorant; si vous m'avez aimée, si vous m'aimez encore, ma gloire vous doit être aussi chère qu'à moi; ne la ternissez donc point par d'inutiles tentatives; & par votre résolution à me fuir, affermissiez les miennes; tous les efforts que vous ferez pour vaincre votre amour, me seront autant de preuves que vous m'avez parfaitement aimée. Mais aussi que les soins que je prendrai de vous oublier, vous soient autant de témoins de ma vertu, & non d'une lâche infidélité; vivez pour me laisser cette consolation, dans mes malheurs, que c'est moi qui vous ai garanti de la mort; enfin, conservez des jours qui me coûtent trop cher pour les exposer au péril que vous courez en ces lieux; abandonnez-les pour jamais, ou n'y revenez que lorsque la malheureuse Elvire aura terminé sa triste destinée: alors je vous permets de vous souvenir de moi, & de flatter votre tendresse de tout ce qui pourra vous assurer de la mienne, & vous consoler de m'avoir perdue. Allez, continua-t-elle en versant un torrent de larmes; partez promptement; dissipez mes craintes mortelles, en vous éloignant; ne me répondez point, je me dis tout ce que vous avez à me dire: je sais tout ce que vous pensez, je n'en suis que trop attendrie; lisez dans mon coeur comme je lis dans le vôtre, n'en exigez pas davantage; & pour dernière marque de mon pouvoir sur vous, obéissez-moi. Elle se tut, ...⁹⁸

Érdemes először megfigyelni, mi az, amit a fordító nem hoz át a protoszövegből: a *triste destinée* egyszerűen *életét*, a *que vous m'avez parfaitement aimée* *hogy szerettel engemet*, a *dissipez mes craintes mortelles* pedig *vidd el rettegésimet* lesz. Mindegyik esetben a szomorúság és a szenvedés nagyságából vesz el a fordító valamilyen módon: elhagyja a *szomorú (triste)* jelzőt akár csak a *halálos-t (mortelle)*, és a *szeretet* szó mintha önmagában a tökéletességet rejtene, nem érzi szükségét a *parfaitement* jelző lefordításának, nem is érez hiányt emiatt a magyar olvasó. A *ma tendresse* is egyszerűen a *szeretetem* szóval kerül át a célnyelvi szövegbe. A további egyszerűsítések sem hoznak esztétikailag kevesebbet át az eredeti változatból: *si j'aurai la force d'y parvenir* – *hogy ha végbemihetém azt*. A *c'est un secret que je me réserve* így módosul: *azt a titkot csak nekem kell tudni*. Szinte a gyerekre vigyázó anya hangja hallszik ki Elvir szavaiból, aki tudja, mi jó, mi rossz mindkettejük számára; a *kell* szóval meg is magyarázza, miért tartja meg magának a titkot: mert így helyes. A francia változat ehhez képest, ilyen akaratlan magyarázat

⁹⁸ JA, VIII, 129–131.

nélkül egy kissé önös felhangot kap: *ez olyan titok, melyet megtartok magamnak. A songez seulement qu'il le faut* ellenben olyanszerű hatással enyhít, mint a magyar változat, ugyanakkor a határozottabb *hanem azt tudd meg, hogy szükséges azt végbenvinnem*-ként hangzik magyarul. Az *en versant un torrent de larmes*-nak a bánat súlyát aláhúzó, hangzásában is keményebb hatását a *könnyhullatás* csendes sírást jelző alakja tompítja még akkor is, ha *sebes könnyhullatás*-ról van szó. Jellegzetes mikesi összevonást figyelhetünk meg a következő részben: *Et par votre resolution à me fuir, affermissez les miennes; tous les efforts que vous ferez pour vaincre votre amour, me seront autant de preuves que vous m'avez parfaitement aimée.* Mikes az első mondatot elhagyja, de annak felszólító módját átviszi a következőre, az *affermissiez* jelentését is részben áthozza az *igyekezzél* szóval. Elvir beszédét az *elle se tut* zárja le a francia eredetiben. Vitathatatlanul többet mond ennél az *és többet nem szólhata* a magyar variánsban.

„Egyszóval, magamat elfelejtettem, és csak róllad gondolkodtam. A dolog úgy kívánta, hogy én magamat feláldozzam azért, hogy a te életedet fel ne áldozzák. Az egész Lisbona tudja ezt az igazságot, lehetetlen, hogy te ne tudjad.”⁹⁹ – „enfin, je me suis oubliée moi-même pour ne songer qu'à vous; l'effet a prouvé qu'il falloir que je me sacrifiasse pour vous empêcher de l'être; tout Lisbonne est témoin de cette vérité, il vous est impossible de l'ignorer.”¹⁰⁰ A célhatározói alárendelést kapcsolatos mellérendelő viszony váltja fel a célszövegben, így nem a magáról valamilyen célból tudatosan lemondó hősnőt („je me suis oubliée moi-même pour ne songer qu'à vous;”), hanem a magáról önkéntelenül elfeledkezőt látjuk magunk előtt („magamat elfelejtettem, és csak róllad gondolkodtam.”) A grammatikai váltásnak köszönhetően lesz a magyar szöveg szereplője oldottabban a szerelemben elfeledkezővé, nem annyira védekezővé, mint inkább beletörődötten és fáradtan akár hibáját is elismerővé. Egyetlen mondatban így sikerül Mikesnek kifejeznie azt, amit a francia szöveg narrátora a párbeszédet megelőzően Elvire lelkébe látva hosszasan leír: furdalta a lelkiismeret, hogy talán hibázott, hogy vállalta ezt a házasságot, de a helyzet uralkodott fölötté és nem ő volt ura a helyzetnek. Mikes szavaival: „Egyszóval magamat elfelejtettem, és csak róllad gondolkodtam.”

A „tout Lisbonne est témoin de cette vérité, il vous est impossible de l'ignorer” mondat is a legegyszerűbb magyar nyelven kerül fordításra: „Az egész Lisbona tudja ezt az igazságot, lehetetlen, hogy te ne tudjad.”¹⁰¹ Ezt a mondatot már csak egyetlen fokkal lehetett volna még jobban leegyszerűsíteni: „Az egész Lisbona tudja [ezt], lehetetlen, hogy te ne tudjad.”

Az összehasonlító elemzést összegezve elmondhatjuk: az érzelemábrázolás Mikes fordításában mintegy megjelenítéssé módosul. Tudatosan változtat a könnyes jeleneteken; az érzelmeket mintegy színpadon, párbeszédekben hagyja feltörni, vagy jó érzékkel történő rövidítéseiben az eredetiből a leghatásosabb mondatokat választva ki ad a lelkiállapotot nem részletezve leíró, de azt hatásosan érzékeltető megoldást. Az e *históriában* talált két, a szövegészövést illető elvarratlan száltól eltekintve, rövidítéseiben, vágásaiban következetes ahhoz a nőképhez, amelyet a magyar olvasóhoz közvetíteni szeretne, és ahhoz az érzelmi megnyilatkozásokhoz való mérsékeltebb hozzáálláshoz, melyet szöveg módosításaiban a francia változathoz képest követendőnek vél. Ez a maga korában divatos, több nyelven is sok kiadást megért szövegegyüttes, a *Les journées amusantes*, olyan kulturális és szövegkörnyezetbe kerül át a magyar változat révén, mely kétszeresen is igényelhetette létrejöttét: nemcsak mint a korra jellemző tudásra- és egzotikus érdekességekre való éhség

⁹⁹ MN, 163.

¹⁰⁰ J.A, VIII, 130.

¹⁰¹ Uo.

kielégítését célzó szöveg funkcionált, hanem egy sajátos, az önkéntes és kényszerű száműzetés politikailag determinált helyzetében létfontosságú, az idővákuumot kitöltő szövegként. Így nemcsak a mindenkori olvasót, hanem a helyzet konkrét olvasóját¹⁰² is nevelő és mulattató szövegként minősíthető, melynek keletkezését, magyarrá válását ezek a tények mindenképpen befolyásolták.

A dolgozat elején feltett kérdést – a különböző lehetséges, de általunk nem ismert variánskálán hol helyezhető el ez a fordításszöveg? – ezzel a dolgozattal csak részben tudtuk megválaszolni. A teljes szöveg vizsgálatára lesz szükség ahhoz, hogy következtetéseinket érdemben le tudjuk vonni ebből a szempontból is. Annál is inkább, hogy az itt elemzett szöveg – például *Az Eleonora de Valesco históriájá-hoz* vagy *A Rakima históriájá-hoz* képest – aránylag jobban kidolgozott, nagyrészt igényesebben megírt textus.

¹⁰² E kifejezésen a Lintvelt-féle négyzetes narratív modellt követve a fikció világába még be nem lépett, elvont olvasói szerepét még fel nem vett olvasót értjük: a valóságban olvasóként is résztvevő konkrét egyént. (Bíró Béla: „Vizualizált narratív modellek”, in uő.: *Narratológia*, K-vár, Scientia, 2004, 38–40. old.) Lintvेलti értelemben használom a *konkrét szerző* kifejezést is a 71. jegyzetben.